

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

Professor *Sigfrid Svensson*, Lund: Nordiska museet, "Antikvitetskollegiet" och forskningen 1

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

F. överläkaren med. dr *Karl Mattisson*, Malmö:
Sydsvenska taktäckare 5
Südschwedische Strohdachdecker 8
Fil. dr *Sven Ljung*, Stockholm: Dansk arkiv-
aktivitet 9

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Professor *Hilding Pleijel*, Lund: Den gamla
skånska prästgårdskulturen 11
Nicodemus Tessin d.y. & Daniel Cronström:
Les relations artistiques entre la France et la
Suède 1693—1718. Anmäld av överintenden-
ten fil. dr *Ake Setterwall*, Stockholm. 16
Lennart Améen: Stadsbebyggelse och domän-
struktur. Anmäld av fil. kand. *Nils Ragnar
Jeansson*, Lund 19

Lars-Arne Norborg: Jönköping under medeltid
och äldre Vasatid. Anmäld av docent *Lars-
Olof Larsson*, Lund.

Fartein Valen-Senstad: Norske lantbruksred-
skaper. 1800—1850-årene. Anmäld av fil. lic.
Göran Rosander, Uppsala. 26
Maj Nodermann: En jämtländsk kyrkmålarfa-
milj. Anmäld av docent *Sven B. Ek*, Lund 28
Anna Birgitta Rooth: Loki in Scandinavian
mythology. Anmäld av professor *Sigfrid
Svensson*, Lund 29

KORTA BOKNOTISER

Lottlisa Behling: Die Pflanzenwelt der mittelal-
terlichen Katedralen. Dens.: Die Pflanze in
der mittelalterlichen Tafelmalerei. 31
Gösta Ehrnberg: Kring en gammal garvare-
gård 31
Friedrich Heinz Schmidt: Forschungen zur
Volkskunde im deutschen Südwesten. 32
Sven B. Ek: Tre svartkonstböcker. 32
Thore Brogårdh: Folkliv i ord och bild. 32

RIG · ÅRGÅNG 48 · HÄFTE

1

1965

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Hovrättspresidenten *Sture Petrén*

Sekreterare: Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

REDAKTION:

Stiftelsen Skansens direktör professor *Gösta Berg*

Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, Lund. Telefon 115 28

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Stockholm NO. Telefon 63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 10 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Nordiska museet, "Antikvitetskollegiet" och forskningen

Av Sigfrid Svensson

*Nordiska museets fält- och forsknings-
verksamhet*

Nordiska museets viktigaste förvärvsverksamhet under dess tidigaste period bestod i grundarens egna inköpsresor. Resemål och resultat visar, att färderna var noga planerade. Målmedvetet sätter också Artur Hazelius in de första insamlingsstötarna just i de trakter, där utdelningen kunde väntas bli störst. Bakom detta handlingsprogram låg omfattande kunskaper. Själva museistarten 1872 kan te sig improviserad, men i grund och botten gick Hazelius mycket noga förberedd till verket. Han själv var väl dokumenterad som vetenskapsman. I sin kvartsekelshistorik 1898 framhåller han redan i inledningen, att museisamlandets ändamål var att skaffa hjälpmedel för forskningen.

Hazelius egna omsorgsfulla dagboksanteckningar kring föremålsförvärv är Nordiska museets tidigaste fältarbeten. Och som Gösta Berg framhållit i sin Hazeliusbok går dessa anteckningar utöver vad som har direkt samband med förvärvade föremål. Hazelius egen reseinsats kompletterades av många medarbetare. Bland dessa var en 1890 anställd amanuens, som skulle få en avgörande betydelse för Nordiska museets karaktär av forskningsinstitution: Nils Edvard Hammarstedt. Med sina studier över folketro och folksed gav han svensk folklivsforskning dess internationella inriktning, samtidigt som hans un-

dersökningar alltid utgick från uppteckningar eller föremål i det egna museet. Men var Hammarstedt dock främst skrivbordsforskaren blev Nils Keyland den drivne, på intensivstudier inriktade fältarbetaren som på egen hand gjorde upp åt sig ett forskningsprogram motsvarande vad som senare etiketterats som funktionalistiskt. Genom Axel Nilssons många resor i olika delar av landet påbörjades samtidigt Nordiska museets alltjämt pågående byggnadsundersökningar.

Men museets verksamhet inskränkte sig inte bara till allmogekulturen. En tidig och betydelsefull avdelning utgjordes av de upplösta skräämbetenas tillhörigheter, som Hazelius systematiskt inkammade. Samlingen av skräföremål och skräprotokoll gav också anledning till en hantverks-historisk forskning, som med Sune Ambrosiani går tillbaka till det nya seklets början. Slutligen vidgades genom Gustaf Upmark d. y. högreståndsavdelningens rent museala verksamhet till en begynnande herrgårds- och stadsforskning ute i fältet.

Så blev Nordiska museet redan under 1900-talets första årtionde en informell fakultet för en etnologisk och kulturhistorisk forskning, som endast högst bristfälligt var företrädd vid universiteten. I detta forskningsarbete spelade fältundersökningarna en viktig roll. År 1919 fick museet genom den von Hallwylska donationen sin egen lärostol: professuren i nordisk och jämförande folklivsforskning,

omfattande "såväl allmogens som övriga samhällsklassers odling". I kretsen av museets tjänstemän fanns redan då de båda män, som i verksamhet och skrifter kvantitativt och kvalitativt starkare än några av sina kolleger fastslagit det oskiljbara sammanhanget mellan föremål, fältarbete och forskning: Sigurd Erixon och Sigurd Wallin. En akademiskt högt meriterad tjänstemannastab vid museet har senare fört deras arbete vidare.

"Antikvitetskollegiet" och kulturminnesvården

I februari 1962 tillsatte K. Maj:t Antikvarieutredningen med uppgift att ta ställning till Riksantikvarieämbetets och Statens historiska museums arbetsuppgifter och organisation. Dess betänkande blev tillgängligt i början av mars 1965 under den pittoreska rubriken Antikvitetskollegiet (SOU 1965:10), den föreslagna benämningen på det nya omorganiserade "centralorganet för svensk kulturminnesvård".

Här skall inte närmare redogöras för betänkandets förslag i själva kärnfrågan utan endast som bakgrund för det följande lämnas några utdrag, som antyder forskningens tillämnade plats och värdering i "Antikvitetskollegiet". Redan i den inledande sammanfattningen deklarerar: "Forskning tänkes skola bedrivas vid ämbetsverket endast i den mån denna kan sägas utgöra ett naturligt led i den övriga verksamheten. På ämbetsverkets ledning avses skola ankomma att med iakttagande härav bestämma arten och omfattningen av den forskning, som skall bedrivas vid ämbetsverket". I riktlinjerna för den framtida organisationen och verksamheten framhålls ytterligare: "Det bör emellertid understrykas, att aktiviteten i dessa hänseenden [det museala och vetenskap-

liga arbetet] bör koncentreras till vad som verkligen är väsentligt för kulturminnesvården. En alltför stor splittring på många intresseområden kan icke vara till gagn för själva saken." Vitterhetsakademien och ämbetsverket lösgöres realiter från varandra, men samtidigt framhålls, att statsmaktens insyn i akademiens affärer är nödvändig, för att den "skall få bästa underlag för bedömningen av hur de statliga anslagen till kulturminnesvården bör avvägas. Tydligen bör akademien icke med egna medel kunna igångsätta nya vetenskapliga företag . . .". — Med sådana restriktioner skulle många tidigare forskningsinitiativ förvisso aldrig ha sett dagen!

Det nuvarande Riksantikvarieämbetet med Statens historiska museum skall enligt betänkandet organiseras som ett modernt ämbetsverk, vilket i och för sig icke innebär några genomgripande förändringar av den bestående organisationen. Programmatiskt framhäves däremot med skärpa, att den kulturminnesvårdande verksamheten skall ges "en mera utåtriktad prägel" än vad den tidigare haft. Att propaganda och popularisering måste bygga på föregående forskning kommer mindre fram i sammanhanget. Över huvud taget läggs tyngdpunkten i den framtida verksamheten på vad som kallas den yttre kulturminnesvården. Att ge denna full effekt är också motiveringen för det utredningens förslag, som är anledningen till denna artikel: *Nordiska museets anslutning till det nya ämbetsverket*. Betänkandet talar om "en sammansmältning av de båda museienheterna till en enda institution, där den yttre och inre kulturminnesvården ställes under en central statlig ledning med möjlighet att överblicka och samordna kulturminnesvårdens insatser och resurser".

Felaktiga slutsatser

Inledningsvis gavs i all korthet en översikt av hur Nordiska museets fältarbeten och forskningsverksamhet vuxit fram. I en av Statskontoret i samarbete med Nordiska museet företagen och i september 1964 framlagd översyn av museets närvarande och framtida verksamhet heter det, att denna liksom hittills skall bedrivas efter de två huvudlinjerna fältarbete och museiarbete: "Denna samverkan mellan arbete i fältet och inom museet är av fundamental betydelse för att hålla ett kulturhistoriskt museum levande."

Utredningen upprepar denna formulering men framhåller i stället som en förutsättning för en samverkan mellan fält- och museiarbete "den gemensamma ledningen för den yttre och inre kulturminnesvården". Här föreligger en *chockerande oredig tankegång med åtföljande felaktiga slutsatser*. I ena meningen säger utredningen, att Nordiska museets verksamhet (av vilken fältarbetet utgör en väsentlig del) bör "även framdeles vara i stort sett densamma" för att i den följande dekretera: "Dock bör det icke ankomma på museet att agera på den yttre kulturminnesvårdens fält i vidare mån än vad som direkt följer av den museala verksamheten". Härom skulle kanske icke varit så mycket att säga, om utredningen följt det hittills vanliga språkbruket, men en senare mening visar, att den "yttre kulturminnesvården" även åsyftar museets fältarbete, en livsnerv i dess forskningsverksamhet. Att det är denna som skall förkrympas framgår av det följande: "Detta innebär, att museets sysslande på detta område måste begränsas till de egna museala objekt, varom här är fråga, d. v. s. huvudsakligen till de byggnader, som tillhör museet. I övrigt bör den yttre kultur-

minnesvårdande verksamheten (fältarbetet) helt organiseras och dirigeras av ämbetsverkets kulturminnesavdelning."

Pudelns kärna i sammanslagningstanken torde ligga dold i följande: "Utredningen befarar, att om detta steg inte nu tas, Nordiska museet med sina ambitioner att få verka även på den yttre kulturminnesvårdens fält så småningom kommer att utvecklas till ett slags riksantikvarieämbete vid sidan av detta ämbetsverk". Det grumliga språkbruket försvårar tolkningen. Åsyftas här fältarbetet, så är Nordiska museets ambitioner mycket stora även för framtiden, såsom med all tydlighet framgår av statskontorets ovan omnämnda promemoria. Här omtalas undersökningar bl. a. av fiske och båtbyggeri, av stads- och herrgårdsmiljöer, av de stora folkrörelserna och av sociala strukturförändringar i samband med glesbygdernas avfolkning och tätorternas tillväxt. Men detta fältarbete är ingenting nytt, det är såsom ovan framhållits lika gammalt som museet självt. Det bör ju inte heller kunna misstänkas utveckla sig "till ett slags riksantikvarieämbete". Alltså måste "den yttre kulturminnesvårdens fält" i citerat stycke ha kvar sin äldre inskränkta betydelse. Men den tidsperiod, då museet här fick agera intensivast, ligger mer än tre årtionden tillbaka, d. v. s. före landsantikvarieorganisationens genomförande. Av de i Fataburen publicerade utförliga årsredogörelserna att döma medverkar museet nu i den offentliga kulturminnesvården främst genom att vara remissinstans och genom enskilda tjänstemäns rådgivning. Jag antar därtill, att detta liksom tidigare sker i nära samarbete med Riksantikvarieämbetet.

Vad åsyftar då egentligen utredningen med sitt uttalande? Statskontorets prome-

moria ger förklaringen. I denna ingår nämligen också några rader om att "museets resurser i fråga om arkiverat undersökningsmaterial, expertis och erfarenheter bör utnyttjas för den aktuella kulturminnesvården bättre än hittills". Antikvarietredningen vill, att dessa resurser överföres till ämbetsverkets byggnadsminnesbyrå, huru det nu skulle gå till. Men samtidigt vill man göra slut på det instrument, som under snart ett sekel skapat just dessa resurser: fältarbetet. Nordiska museet ådömes att i framtiden enbart syssla med det museala. Detta påminner om vildarna, som älskade sin missionär så högt, att de åt upp honom.

Förslaget om Nordiska museets samordning med "Antikvitetskollegiet" ger även i sin yttre form ett starkt intryck av en vid betänkandets tillblivelse sent intagen barlast. Utredningsmännen synes inte heller stå främmande inför tanken, att den kan behöva kastas över bord för att inte försena seglatsen. Man slutar nämligen sin sammanfattning med att framhålla, att ämbetsverkets snara utbyggnad är ofrånkomlig, "hur det än går med frågan om Nordiska museet". I detta vill man helhjärtat instämma. Förslaget om Nordiska museet bör däremot genast läggas till handlingarna. Det utgår från oriktiga premisser och drar felaktiga slutsatser, bl. a. genom att i sin argumentering ej särskilja kulturminnesvård och i olika forsknings-

och insamlingsuppgifter ingående fältarbete.

I Nordiska museets stadgar, senast fastställda av K. Maj:t i juni 1964, anges, att museet skall vara "ett hem för minnen ur det svenska folkets liv med särskild uppgift att genom vetenskaplig forskning och folklig undervisning vidga kännedomen om den svenska odlingens historia". Om Riksantikvarieämbetet betonar utredningen, att "verket ingalunda i första hand är att anse såsom en forskningsinstitution. Vad ämbetsverket primärt har att göra är att sörja för vården av våra kulturminnen och att sprida kunskap om dessa bland så många medborgare av vårt folk som möjligt."

Den upplysningsverksamhet som med all rätt så starkt betonas i betänkandet (men som också kräver ett underlag av forskning!) hade redan i Artur Hazelius en hängiven och skicklig företrädare. Denna tradition har med all kraft förts vidare av museet, det räcker att hänvisa till museets synnerligen aktiva förlagsverksamhet och till dess redan 1929 inrättade och sedan mönsterbildande undervisningsavdelning. Om denna verksamhet föreslår betänkandet, att den skall överflyttas till ett vid "Antikvitetskollegiet" nyorganiserat "informationskontor". Även i det fallet kommer den ovan omnämnde missionären i tankarna.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Sydsvenska taktäckare

Av Karl Mattisson

För några år sedan utkom min bok *Det sydsvenska halmtaket*¹ såsom resultat av ett mer än 15-årigt arbete. Den grundade sig på svaren från tvenne genom Folkklivsarkivet i Lund utsända frågelistor kompletterade med av författaren själv insamlade uppgifter. I årg. 1962 (s. 37 f) av denna tidskrift har intendenten vid Nordiska museet Anders Nyman skrivit en högst positiv och stimulerande anmälan av min bok. I Nymans recension, som bygger på ett flerårigt sysslande med halmtaksstudier, framföres endast en egentlig anmärkning: "När nu författaren så ingående och belysande redogjort för arbetsgången med redskap och material, hade det varit tacknämligt om han låtit oss få reda på något litet mer om de arbetande människorna". Anders Nyman har här alldeles rätt. Av personliga skäl kom min bok att avslutas något hastigare än ursprungligen var avsett. Sedan dess har jag gjort avsevärda ansträngningar att komplettera taktäckarnas mera sporadiska uppgifter om sig själva i det ursprungliga materialet genom att försöka införskaffa direkta levnadsbeskrivningar från en del av mina tidigare sagesmän. En rad sådana skildringar har också inkommit, som nu överlämnats till Folkklivsarkivet, liksom allt mitt eget äldre material. Här nedan skall endast göras några sammanfattande iakttagelser och lämnas några belysande citat. Om utrymme stått till buds skulle åtskilligt mer ha varit väl värt att återges in extenso.

Yrkesfördelningen. Lantbrukare och mest småbrukare ha naturligt nog utgjort en helt dominerande del av taktäckarna. Därnäst kom-

mer folk som ha haft anställning vid lantbruk eller som tillhört därmed besläktade yrkesgrupper såsom tröskmatare, säckpassare och maskinister, d v s den fasta personalen som följde med tröskverken. Detsamma gäller traktorskötare. Vidare finna vi anställda vid sockerbruk: kampanjarbetare som voro sysselsatta vid sockerbruken höst och vintertid men hade ledigt därifrån de tider av året, då taktäckning kunde ifrågakomma. En särskild grupp utgjorde de taktäckare som funnos vid större gods, där man för de många torpställena behövde året om verksamma taktäckare.

Efter jordbrukets folk men till mycket mindre antal ha vi snickare och byggnadsarbetare. I övrigt möta yrkesmän av alla slag. Kyrkovaktmästare äro inte ovanliga som taktäckare och även enstaka folkskollärare ha sysslat med taktäckning.

Hur man blev taktäckare. Taktäckaren Gottfrid Petersson, Gräsgärde, Arby, Småland: "Jag föddes den 5 maj 1891. Min farfar som var född 1818, var taktäckare. Han dog vid 89 års ålder. Min far var född 1843 och lärde yrket hos min farfar. Jag själv började som lärling hos min far 1906. Jag blev självständig 1917. Både farfar och far hade ett litet jordbruk med två kor vid sidan om taktäckningen samt idkade även hemslöjd. Själv har jag ett par tunnland jord och två kor. När jag var i 25-årsåldern körde jag ånglokomobil till tröskan, några år senare även traktor. Mycken tid har jag ägnat åt skogshuggning, då väderleken ej tillät taktäckningsarbete". Meddelaren omtalar också, att han i många år haft en svärson, född 1908, som kompanjon. "Vi äro goda arbetskamrater".

Att taktäckningsyrket gick i arv var icke ovanligt. Taktäckaren ville ha en van medhjälpare, därför tog han gärna med sig en son

¹ Karl Mattisson: *Det sydsvenska halmtaket*. Skrifter från Folkklivsarkivet i Lund, utg. genom Sällskapet Folkkultur 4. Lund 1961.

eller släkting. Och yrkestraditionen kom på så sätt att fortsätta inom familjen. Min far och morfar voro taktäckare, uppger tex en 70-årig västgötsk taktäckare, och fortsätter: "Min far och jag arbetade tillsammans i många år tills far vid 75 års ålder drog sig tillbaka, han dog 1953, 94 år gammal". Snickaren och taktäckaren Carl Danielsson från Okome i Halland, född 1885, berättar: "Min fader var snickare, träskomakare och taktäckare. Som helt ung fick jag börja lära mig hans yrke. 1907 började jag och en granne, en van halmtäckare, att gå tillsammans. Det var mycket bättre att vara 2 vana. Det gick fortare undan och blev bättre gjort". Danielsson slutade med att täcka tak i 50-års åldern, hans kompanjon hade slutat redan 1929. "Det var ingen idé att lära upp någon ny i yrket. Utan jag övergick helt till snickareyrket. Undantag har ju varit för någon granne. Numera finns ej några halmtak". Slutligen skall också taktäckaren och småbrukaren Elvir Nilsson från Stehag i mellersta Skåne få komma till tals. Han är född 1897 och berättar: "Min far var från Höör, född år 1857, död 1937. Han började täcka vid 35 års ålder, lärde av en som kallades 'Bösen' i Henninge by. Självt började jag följa med far tidvis i 13-14 års åldern och hjälpa till att sätta vidjor, som vi sa och även passa upp på ställen, där dom själv hade brått. Sen var det något år som halmen blev dålig, så arbetade jag på lantbruk. Men sen jag gjort min värnplikt, var jag med min far jämt. Gick i skogen på vintern, när vi ej kunde täcka. Sen arbetade vi ihop till 1928, då jag flyttade hit ut till mitt lanbruk". Att den yngre och äldre generationen följdes åt i arbetet har bidragit till att bevara gamla traditioner såväl i fråga om teknik som redskap.

Men den nya tiden gjorde slut också på familjetraditionen. Nils Jönsson, född 1880, från Stävie i Skåne berättar: "En taktäckare i min hemtrakt hade sin son med; det gällde noggrannhet, så utläggningen av halmen blev så jämn som möjligt. Och likaså nerskärningen, att ytan blev jämn och taksåggets skärning efter snöre. Men täckarens son blev ej mer än lärling, han blev industriarbetare".

Ofta var det dock rena tillfälligheter som gjorde folk till taktäckare. Man har börjat som hantlangare och slutat som mästare. Tak-

täckaren Albin Eborn, född 1894, från Smygehamn på Skånes sydkust berättar sålunda, hur han i sin ungdom en gång anmodades att biträda en taktäckare, som arbetade på en gård, där Eborn förut haft drängtjänst. "Eftersom det var ont om arbete sa jag till Mårten Hansson, så hette han nämligen: 'När vi blir färdiga här, får jag väl följa med och lära konsten?' 'Ja, gör du det,' sa han. Och så blev det också. Jag var med honom drygt 2 månader och lärde, sen blev det ej mer när skördetiden kom. 1920 på vårkanten satte jag igång med att lägga halmtak på egen hand och det gick bra. Har haft intresse för jobbet och alla har varit nöjda och belättna, en hel del alldeles storförtjusta och det ger ju arbetsglädje. Har hållit på med halmtäckning varje år sen den ringa begynnelsen, fast något olika från det ena året till det andra. Ett 20-tal år har jag varit tröskmaskinist, ca 35 år har jag haft kampanjen vid Jordberga sockerbruk. De senaste åren har jag haft tillfälligt arbete vid byggnadsindustrin, men nu har jag börjat få folkpension, så nu blir det nog ej mer än täckningsarbete på sommaren. — Angående min läromästare så var han en sträng man som ingav respekt där han drog fram, men eftersom han var mycket skicklig i gamet var han likväl mycket anlitad. För min del kan jag ej säga annat än vi hade ett gott samarbete hela lärotiden, så vi önskade ej varandra något ont utan tvärtom".

Avlöning. Betalningen har stigit eftersom åren gått. Minnet hos meddelarna kan dock svika beträffande det exakta årtalet för angiven taxa. Detta kan förklara olikheter i uppgifterna. Lokala skiftningar ha också funnits, vartill kommer att betalningen beräknats på olika sätt, efter sträck- eller kvadrataln eller efter daglön och slutligen efter timpenning. Regelmässigt höll arbetsgivaren taktäckarna med fri kost och även med logi, i den mån folk anlätades från annan ort. Några taktäckare skola nedan få avlämna självdeklarationer.

Carl Danielsson, Okome, Halland: "När jag började med taktäckning (ca 1900) var dagpenningen ej stor, 1 kr om dagen. När jag slutade upp vid 50 års ålder (ca 1935) så var daglönen upp i 5 à 6 kronor om dagen. Så var det mat och logi samtidigt".

Einar Johansson, Vasared, Tvärred, Väster-

götland: "När jag började vara med på taket (1910) var nog betalningen full dag, 10 à 11 timmar, kr 1.50 för fullgod arbetare, samt maten. Efter något år kronor 2:—".

Gottfrid Petersson, Gräsgärde, Småland: "Betalningen var i början (1900-talets första årtionden) på kvadrataln från 5 till 18 öre. Ca 100 kvadratalnar per dag var det vanliga. Kosten var alltid fri".

Elvir Nilsson, Stehag, Skåne: "Betalningen har alltid varit på aln och jag minns när jag börja följa med far (ca 1910), att det var 1 öre alnen, så dagspengen blev 1.50 à 2.00 kr plus kost".

Otto I. J. Johansson, Algutsrum, Öland, (ca 1923): "Arbetet började kl 6 fm och slutade kl 7 em. Betalningen utgjorde 3 kr om dagen. Arbetstiden ändrades till 7 fm och 6 em 1936. Arbetslönen gick då upp till 4 kr om dagen. Kosten var något bättre än den om vardagarna vanliga. Jag är ännu (1962, 65 år gammal) verksam som taktäckare och har lagt taken till Hembygdsförbundets museum i Himmelsberga. Och många andra. I fjol lade jag ganska många tak på sommarstugor o dyl. Och i år (1962) har jag 5 st att lägga. Men fyller ut arbetet med stenarbete, om vintern med något skogsarbete".

I en utförlig beskrivning från taktäckare John E. Carlsson i Öppinge, Snöstorp, Halland, född 1887, finns en notis som ger en blyxtbelysning av den ekonomiska utvecklingen. "År 1916 var avlöningen 4 kr pr 10 timmars dag och 1961 var den 6 kr i timmen." Carlsson har enligt sina anteckningar täckt halmtak på 573 gårdar. Foderbristen under sista världskriget återspeglas i att han 1944 inte hade en enda dags täckningsarbete. Halmen behövdes för kreaturen.

Förplägnad. "Det har alltid varit en mer eller mindre högtidsdag när Täcker-John med bindare kom till gårdarna" skriver den sist citerade sagesmannen om sig själv och fortsätter: "mat och brännvin och skämt, reseglillen på några platser, någon gång fick vi ju ha mat med oss, men det hör till undantagen". Dessa undantag torde under senare årtionden istället blivit regel. Det har dock även tidigare rätt olika vanor. Från Sandbäckshult, Ålem, Småland, berättas: "Kosten var medhavd matsäck med undantag för ett fåtal som

bjöd på mat, men då ville dom gärna minska på dagspenningen. Däremot bjöd de flesta på eftermiddagskaffe, dock inte alla. Någon fest när taket var färdigt förekom inte. Men någon kunde vid eftermiddagskaffet bjuda på 1 eller högst 2 snapsar".

I motsats härtill säger Gottfrid Petersson från Gräsgärde i Småland: Kosten var alltid fri. Sprit förekom ofta till maten.² Vid avslutningen blev det vanligtvis lite extra traktering även i spritväg". Det har varit brukligt att förtäringen blev utöver den vanliga, när man hade hantverkare i arbete på gården. Detta gäller också taktäckarna, men kunde ha sina konsekvenser. Elvir Nilsson i Stehag berättar: "Det var en mycket utbredd föreställning att man skulle bjuda ärtsoppa på täckaren. Så var det små arbeten kunde det hända, att man fick samma sorts mat många dagar i sträck".

F. d. lantbrukaren Nils Jönsson, Stävie, Skåne, har under sitt långa liv haft tillfälle att se många halmtak läggas och göra iakttagelser beräffande arbetets utförande. Han skriver: "Att täckarna ägde en viss yrkesstolthet är förstäeligt. Ett vackert lagt och väl nerskuret tak såg ut som ett konstverk. Dessa män ville också vara uppskattade. En täckare var en gång hos en änka och förklarade efteråt, att unnad hon honom inte en sup, så fick hon ta en annan".

Förvisso var den omsorgsfulla läggningen av ett halmtak en verklig konst och taktäckarna voro också aktade och respekterade yrkesmän. Uppteckningarna visa, att deras namn och minne äro bevarade ute i bygderna.

Taktäckare ha som yrkesfolk endast förekommit i södra Sverige. Lantbrukare Anders Larsson i Rännelanda, Dalsland, berättar sålunda: "Halmtak har använts här i Dalsland på ekonomibyggnader allt sedan rågodlingen

² I Det sydsvenska halmtaket s. 80 har jag från Slöinge socken i Halland återgett en dags måltidsordning med taktäckare i gården. Denna exemplifierar att sprittrakteringen var mycket riklig. — Spritförtäringen torde också mången gång ha legat bakom de otaliga olycksfall i arbetet som uppteckningarna omtala. En sagesman säger sammanfattande, att ingen taktäckare torde sakna något märke på sin kropp efter skador från arbetet. Rep, stegar och bommar i dåligt skick hade också sin andel i dessa olycksfall, försiktiga taktäckare höllo sig därför ibland själva med sådan utrustning.

blev allmän i mitten av 1800-talet. Några speciella taktäckare som enbart sysslat med taktäckning har inte funnits i denna bygd. Halm-taken lades dels av byggarna och dels av jordbrukarna själva.”

På Öland ha liksom på fastlandet funnits personer som ifråga om taktäckning skaffat sig särskild skicklighet och som anlitats som yrkesfolk. Men såsom framgår av en skildring

i Det sydsvenska halmtaket (s. 146) ha arbetsförhållanden vid taktäckningen här haft en ålderdomlig prägel. Grannar och vänner ha kommit till hjälp och hjälpen har i regel lämnats gratis. Här torde vi ha ett vittnesbörd om hur taktäckningen utförts innan det i södra Sverige funnos några taktäckare som yrkesmän. På Öland har även i det fallet kvarlevat en rest av den gamla bygemenskapen.

Zusammenfassung

Südschwedische Strohdachdecker.

Der Verfasser hat seine 1961 erschienene Arbeit: „Det sydsvenska halmtaket” (Das südschwedische Strohdach, mit deutschem Referat) durch Einholung von Informationen über die Lebensdaten von Strohdachdeckern ergänzt. Aus diesen Lebensbeschreibungen werden hier einige zusammenfassende Beobachtungen mitgeteilt.

Die Dachdecker waren zum überwiegenden Teil Landwirte, und zwar vor allem Kleinbauern, ferner fanden sich unter ihnen landwirtschaftliche Angestellte verschiedener Art. Häufig vererbte sich der Dachdeckerberuf. Die jüngere und die ältere Generation verrieten die Arbeit gemeinsam; das trug zur Erhaltung alter Traditionen in bezug auf Technik und Werkzeug bei. Es kam jedoch

vor, dass man als gelegentlicher Gehilfe anging, dann aber in dem Beruf blieb. Die Entlohnung erfolgte der ausgeführten Arbeit entsprechend oder in Form von Tage- oder Stundenlohn. Der Auftraggeber beköstigte in der Regel den Dachdecker. Im allgemeinen pflegte man auf den Höfen besonders gutes Essen zu geben, wenn man Handwerker beschäftigte. Ein gutgelegtes Dach erntete Bewunderung, und die Dachdecker waren geachtet und geschätzt. Berufsmässige Dachdecker kamen nur in Südschweden vor. Von der Insel Öland wird jedoch auch berichtet, dass Nachbarn und Freunde gemeinsam beim im Dachdecken halfen. Dies ist ein Relikt eines früheren Stadiums, wo es auch in Südschweden keine berufsmässigen Dachdecker gab.

Dansk arkivaktivitet

Av *Sven Ljung*

Yngre historiker, rättshistoriker och filologer i Danmark stiftade 1952 *Udvalget for udgivelse af kilder til landbobefolkningens historie*. Resultatet av dess verksamhet till dato redovisas här bredvid, ungefär en halv hyllmeter.

Arbetet fortgår, om i samma takt som förut må vara osagt. Som synes omfattar det dels editioner dels en skriftserie *Bol og by*, i huvudsak bestående av smärre skrifter och uppsatser. En jämförelse med svenska förhållanden ger onekligen rum för en smula avund. *Carlsbergfondet* har dock ingalunda varit ensamt om att bekosta utgivning och tryckning. Sokkelunds härads domböcker bekostas t.ex. av kommunerna i köpenhamnsområdet, vartill kommer åtskilliga andra fonder och kommuner. Tryckningen av *Levenedsløb* i Sørbymagle har bekostats av Statens almindelige videnskabsfond.

Veterligt har ej så unga domböcker som de ovannämnda danska befordrats till tryckning i Sverige. Ej ens en plan att åstadkomma en samlad utgåva av de otryckta domböckerna före 1614 har kunnat föras i hamn. Till en del torde detta bero på att äldre domböcker i Sverige bevarats i betydligt större utsträckning. Fjärde häftet av *Bol og By* ger stickprov ur dombokseditionerna, och dessa diskuteras ur skilda synpunkter. Ytterligare ett sådant är under förberedande.

Sjællands stifts landebog 1567 är två år äldre än den från svensk sida utgivna Lunds stifts landebok. Till omfattningen är den knappt en tredjedel så stor som de redan utkomna volymerna av denna (en registervolym med bl. a. handskriftsbeskrivning återstår ännu). Det forna ärkestiftet var dock betydligt större, och tydligen tillgodogjorde man sig erfarenheterna från den själländska "landebogen" och iakttog bl. a. en större utförlighet. Därtill kommer att utgivarna av den lundsiska landeboken haft att brottas med två handskrifter av olika stadier av sin text.

Jakob Ulfelds jordebok är illustrerad med

färgbilder av hans tre slott, ett uppslag i

A. EDITIONER.

Äldre danske tingbøger:

Aasum herreds tingbog 1640—48. Ved Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup. Kbhvn 1956—62 352 s. + 289 s. + 1058 s. Pris 33 kr + 27 kr + 96 kr.

Herlufsholm birks tingbog 1616—19, 1630—33. 1—2. Ved Karen Marie Olsen. Kbhvn 1954—57. Pris 51:75 kr.

Sokkelund herreds tingbøger 1621—22, 1625—34. 1—3:3 ved Ole Karup Nielsen, 4:1 ved Karen Marie Olsen. Kbhvn 1957—64. 954 s. (hittills). Pris 1—2 63 kr, 3—4 6 kr. per häfte.

Kilder til kirke- og præstegodsets historie:

Sjællands stifts landebog 1567. Ved Svend Gissel. Kbhvn 1956. 260 s. Pris 15 kr.

Århusgård og Åker lens jordebog 1544. Ved Poul Rasmussen, Kbhvn 1960. 163 s. Pris 15 kr.

Lensregenskaber og lensjordebøger:

Silkeborg lens jordebog 1586. Ved Poul Rasmussen. Kbhvn 1964. 168 s. Pris 18 kr.

Äldre danske kirkebøger:

Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646—1741. 1. Biografierne. Kbhvn 1963. 145 s. Pris (1—2) 30 kr.

Adelige jordebøger:

Jacob Ulfelds jordebog på Ulfeldsholm, Selsø og Ravelse 1558. Ved Svend Gissel. Kbhvn 1964. 50 s. Ill. Pris 15 kr.

Præsteindberetninger:

Præsteindberetninger om fæstegods m. v. i Vendelbo stift 1568 og 1599. Ved C. Rise Hansen. København 1964. 304 s. Pris 24 kr.

B. MEDDELANDET.

Bol og by. Meddelelser fra Udvalget for Udgivelse af kilder til landbefolkningens historie:

1. Gunnar Olsen: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår. Kbhvn 1956. 41 s. Pris 4:50 kr.
2. Poul Rasmussen: De regelbundne landskifter, deres beskrivelse og deres bestemmelse. Kbhvn 1962. 64 s. Pris 9 kr.
3. Jens Holmgaard: Indeberejninger om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Kbhvn 1962. 133 s. Pris 18:75 kr.
4. Tingbogsstudier. Kbhvn 1963. 75 s. Pris 10:50.

handskriften och en däri befintlig akvarell, som visar en sående och en plöjande bonde.

Enligt såväl dansk (1646) som svensk kyrkolagstiftning (1687, med biskop J. Rudbeckius i Västerås stift som förelöpare redan 1622) skulle prästerna ge besked om de avlidnas ålder och födelseort. Så har merendels skett, men kvaliteten på anteckningarna är minst sagt blandad ännu i början på 1800-talet. I bästa fall svälla emellertid anteckningarna till riktiga små biografier över de döda. Till de äldsta och mest personliga hör den av Mads (Jensen) Prom (1645—88) upplagda dödboken för Sörbymagle och Kirkerup (på Själland). För släktforskaren är en sådan kyrkobok en guldgruva, men också historikern och etnologen har åtskilligt att finna. En äldre motsvarighet i Skultuna har uppgifter redan från 1607 men är dock först upplagd 1620 och skulle även den vara värd att komma i tryck, låt vara att både Sigurd Erixon och anmälnaren kunnat utnyttja många av dess kultur- och personhistoriskt viktiga notiser för Skultuna bruks historia. Kyrkoherden J. Hofverberg (1696—1728) i Malmö S. Petri gav klart besked om den mins-

ta av sina sockenbor också under de mest vidriga personliga förhållanden (pesten 1711 drabbade både Malmö stad och kyrkoherdens familj synnerligen hårt), medan efterträdaren ej ens gitte meddela, vad alla döda hette. Köla i Värmland, Ramkvilla (med annex) i Småland samt Örkened, Osby och Ö. Sallerup i Skåne må också nämnas. Exemplen kunde säkert varit flera.

Till alla editionerna (utom de ännu ofullbordade) har utarbetats goda, person- och ortsregister, i några fall också sakregister. Att döma av gjorda stickprov fyller de högt ställda krav. Efter all rimlighet gäller detsamma det filologiska.

Det mesta av ovanstående har väl mest danskt intresse eller rentav lokalt danskt intresse, men åtskilligt bör ha allmänt jämförande värde. Större vetenskapliga bibliotek med personhistorisk, etnologisk och kulturhistorisk inriktning torde knappast kunna avstå från att skaffa både editioner och skriftserie, den enskilde forskaren måste nöja sig med att tillgodose mera specifika önskemål.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Den gamla skånska prästgårdskulturen

Av *Hilding Pleijel*

VIKTOR ÅKERMAN: *Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önarps pastorat*. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, utg. genom Sällskapet Folkkultur 7. Utg.: SIGFRID SVENSSON. Deutsches Ref. CWK Gleerup, Lund 1964. 153 s., ill. Pris kr. 12:50.

När Eric Gustaf Lidbeck, Lundagårds minnesvärde skapare, som nyutnämnd akademie adjunkt för första gången besökte Skåne på 1750-talet, skrev han till en vän att han tyckte sig "just hava kommit i en helt annan värld". Hans öga hade tjusats av de "stora sköna åkerfälten och de vidlöftiga fäladerna", av de saftiga vångarna och de välfödda betande kreaturen. Han hade beundrande stannat inför de präktiga boningshusen av ler och långhalm och med odelad respekt betraktat de massiva jordbruksredskapen framme vid gårdarna.

Den vakne akademikern hade säkert inte kunnat undgå att märka vad som utgjorde kronan på all denna härlighet, vad som bildade medelpunkten för dessa kulturkretsar. Det var överallt, såväl nere på slättlandets gröna vidder som uppe i skogsbygdens kargare nejder, de små vita kyrkorna som med sina trappgavelstorn lyst vida omkring i hundratals år. Och endast ett stenkast därifrån låg prästgården, en fyrkant av längor med en övertäckt port och med en rymlig gårdsplats, där ankor och gäss och barn blandades om varandra. Byggningen var liten och obekvämt att bo i mången gång, men den rymde så mycken rofull helgd och nedärvd kultur, skänkte sådan trevnad och trygghet, att främlingen förvisso där tyckte sig försatt till en "helt annan värld".

Här sutto Skånes präster, ofta son efter far, verkande icke blott som församlingarnas herdar utan även som deras herrar. Strängt var regementet mången gång. Men gemensamheten i glädje och sorg knöt fasta band mellan prästhuset och de många hemmen ute i församlingen, så att de båda till sist smälte samman till en oskiljbar enhet. Prästen var ledaren ej blott i andliga ting. Han företrädde även menigheten inför överheten och på tinget samt deltog både med intresse och av plikt i socknens alla angelägenheter. Prästustrun blev, där det var som det skulle vara, som en hela församlingens moder, till vilken vem som helst, hög som låg, kunde komma med sina bekymmer i livets alla vardagliga ting. Från prästhemmet utgick en ström av religiösa och kulturella påverkningar till alla inom dess räckhåll. Så skapades den gamla skånska prästgårdskulturen.

Den förste som gjorde denna värld mera känd var den nämnde Eric Gustaf Lidbecks dotterson, prosten Nils Lovén, mest känd under sitt författarnamn "Nicolovius". Kanske var det naturligt att det just blev han. Från fäderna — präster och bönder — hade han ärvt det trygga skånska gemyt som gjorde det möjligt för honom att fullt förstå slättbygdens väsen och anda. Men han hade måhända i blodet även något av morfaderns häpna förvåning inför denna skånska värld, så olik allt annat i Sverige. I varje fall skapade Nicolovius genom "Folklivet i Skytts härad" inte bara realistisk poesi, som verket träffande karakteriserats, utan en kulturskildring av sådant värde att ingen, som vill lära känna ifrågavarande tid, kan gå den förbi.

När Nicolovius som ung parvel sprang omkring i Rengs gamla prästgård, hade han till informator en ung gänglig magister Samuel

Johan Cavallin, som ofta anförtrodde sin dagbok (ännu bevarad i släkten), att vistelsen i Reng var en sannskyldig provotid. Men han förde med sig en vinst därifrån. I en av sin unge discipels kusiner — alltså en dotterdotter till gamle Lidbeck — vann han en följeslagare genom livet, som enligt hans egna ord "förljuvat mången stund i vår vrå". I deras hem, mättat av prästerliga anor, växte det upp en stor barnskara och ibland den sonen Severin.

Severin Cavallin kommer för alla tider att stå som den borne mästaren i prästlivsskildringens svåra konst. Hans lärda och elegant skrivna Lunds stifts herdaminne är alltså ett klassiskt verk. Man märker snart nog att författaren vuxit upp i en mäktig prästerlig tradition, rik och levande genom många släktled.

När Cavallin på 1870-talet skrev sitt lilla kåserande arbete *Ur skånska prästhusens hävder*, hade tiden börjat förändras. Gödselstaden utanför boningslängan hade fått vika för en krocketplan, adjunktskammaren hade förändrats till salong och folianterna på bordet ersatts av planschverk och fotografialbum. Men kyrkan stod fortfarande mitt i byn och prästgården utgjorde ännu ett hem som var öppet för alla och en var. Den gamla prästgårds-traditionen var mäktiga seglivad. Fabrikernas skorstenar överbjödde de små kyrkorna i både storlek och höjd, och dess produkter undanträngde de gamla hemmagjorda föremålen. Järnvägarna gjorde de gamla diligenserna överflödiga, och efter automobilernas segertåg voro de gamla hederliga karosserna omöjliga. Allt detta mäktade dock ej utplåna den gamla prästgårdsidyllen.

Men så kom dråpslaget, som obönhörligt krossade de skånska prästhemmens hundraåriga traditioner. Det var den nya prästlöne-regleringslagen — redan ordet är ju halsbrytande — av år 1910. Genom den förlorade de skånska prästhemmen sin gamla karaktär. Sedan jordbruket tagits från prästen kan man knappast mera tala om "prästgårdar". Sedan prästens ekonomiska förmåner hårt beskurits, kunde han ej längre vara "gästgivare" enligt god prästerlig sed. Ej heller kunde han som förr taga mot gäster i nästan obegränsat mått eller göra sitt hem till ett centrum som det var i gamla dagar. Svårare blev det än förr

att giva barnen en utbildning, som tidigare kunnat föra skånska prästsoner till rikets främsta poster. Den skånska prästgårdskulturen i dess gamla gestalt var dömd att försvinna och dö.

Förändringarna skedde så hastigt att de blevo märkbara redan efter något årtionde. Det var därför av verkligt kulturhistorisk betydelse att på 1920-talet det skånska prästgårdslivet under det senaste halvsekle blev tecknat i skrift, medan några ännu fanns kvar som erfarit och njutit av dess rikedom. Det skedde i den vackra volymen *Minnen från gamla skånska prästhem*, där aderton olika prästgårdsskildringar bundits samman till en mångfärgad och doftande bukett. Man blir inte det minsta förvånad, när man finner att det är en måg till gamle Severin Cavallin som var redaktör för bandet: kyrkoherden H. E. Hallberg i Stockholm. De äro, dessa bilder, hämtade från olika trakter av Skåne: från den bördiga slätten i söder med dess trygga ro och något självmedvetna välmåga, från den lilla universitetsstaden med dess pulserande liv och studentikosa inslag men också från det lummiga Frosta och det kargare Göinge, där det kunde vara lägre i taket och tarvligare kost på bordet men så mycket varmare religiös stämning och mera demokratiskt i umgängestonen.

*

Mot denna bakgrund eller rättare i detta historiska perspektiv bör man betrakta och bedöma de *Minnen* och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat som pastoratets kyrkoherde *Carl Viktor Åkerman*, född 1858 och död 1930, nedskrev på sin ålderdom och som nu i en vacker edition med åtskilliga förklarande noter* utgavs av professor Sigfrid Svensson.

*) Måhända kunde utgivaren ha varit något frikostigare med kommentarerna. Som ett enda exempel må pekas på den intressanta passus, där Åkerman berättar om sitt frimodiga avläggande av prästeden. Denna episod framstår i sitt rätta historiska sammanhang först då man erinrar sig att prästeden vid denna tid var livligt omdebatterad och att själve Gottfrid Billing, Åkermans blivande biskop, tvekade och vändades inför prästvigningen just för edens skull. De båda prästkandidaternas olika in-

Utgivaren har i ett kort men välskrivet förord tecknat konturerna av författarens personlighet och verksamhetsfält. Han har dessutom — vad viktigare är — på annat håll (i tidsskriften *Ale* 1964) i uppsatsen *En bygd i omdaning* givit en inträngande och skarpsinnig analys av dessa Minnen. Man beklagar bara att läsarna av själva Minnena icke förunnats att taga del av denna sakkunniga orientering — i form av en inledning eller i ett utökad Förord.

Åkerman har betecknat sina hägkomster som minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat och har därmed antytt, att det är livet i dessa båda församlingar han vill skildra. Rubriken är i viss mån sann men tål en viktig begränsning. Bland de många belysande och väl valda illustrationer som åtfölja boken finns ett fotografi, där författaren står på sin prästgårdstrappa och skådar ut över nejden. Detta är symboliskt. Allt det som Åkerman tecknar och berättar är så att säga sett från prästgårdstrappans utsiktspunkt. Han själv och hans gärning är medelpunkten i den värld som rullas upp för läsarens blickar. Det som här skildras är i själva verket den skånska prästgårdskulturen sådan den återspeglades i ett sydsvenskt prästhus under 1800-talets sista hälft. Därför att i gamla tider prästhemmet var så intimt förbundet med socknens liv kommer även detta med i skildringen. Men just emedan Minnena äga denna karaktär, väcka de så många associationer och inbjuda till så många jämförelser både i tid och rum.

Sedan detta är sagt, måste det emellertid framhållas att Viktor Åkerman var synnerligen väl förtrogen med den bygd som han beskriver. Han framlevde där sitt liv bokstaveligen från vaggan till graven. Pastoratet var patronellt, och när författaren var ett år gammal kallades hans fader av patronus till kyrkoherde i pastoratet. Vid dennes bortgång blev

i sin tur sonen patronellt utnämnd till kyrkoherde efter att ha varit faderns ämbetsbiträde och senare vikarie alltifrån prästvigningen. I Gärdslöv förblev han sedan levnaden ut. Albert Lysander, som minnestecknade Viktor Åkerman vid 1932 års prästmöte, har med rätta påpekat att detta är "något ganska enastående i svensk församlingshistoria, med mer än sjuttio år i samma prästgård och mer än fyrtiosju i samma ämbetsutövning".

Viktor Åkerman hade den skånska prästgårdstraditionen i blodet — både hans farfar och hans morfar voro präster. Från fädernet hade han väl ärvt den kraftfulla gestalten och kärleken till friluftslivet. Farfadern beskrives som "en jättefigur" och fadern tecknas vid ett prästmöte lakoniskt men målande så: "I fysiskt avseende ovanligt kraftig var han i manliga idrotter framstående. Skicklig jordbrukare användes han mycket i praktiska värv. Hans väsende var öppet och redbart."

Sonen Viktor var också en bredaxlad kämpegestalt och en verklig storjägare. Förbryllande är därför att han i sin förkunelse helst anslog milda och veka tongångar och att han trivdes bäst i de pietistiskt fromma kretsarna, där — som han själv säger — "det var så varmt och broderligt". Även i hans Minnen möter man detta inslag, såväl i den allmänna livssynen som i det stundom uppbyggelsefärgade ordvalet. Hans minnestecknare Albert Lysander, som var en god människokännare, står också fundersam inför denna kluvenhet och menar att här måhända fanns "ett slags andlig komplementsvinkel, som gjorde hans liv rätvinkligt".

Å andra sidan vittnar Åkermans framställning både om ett utpräglat sinne för livets jordnära realiteter och om en stor portion humor. Det senare är han fullt medveten om och säger själv i sina slutord, att detta "hör till kynnet som vi ha gemensamt med våra danska fränder och varigenom vi skilja oss från svenskarna, d. v. s. folket norr om Skåne, som äro mycket litet humoristiska". Nå, därom kan man ju tvista. Det visar bara att Åkerman aldrig mött en klipsk västgöte eller en rapp-tungad smålänning.

På sin och bygdefolkets humor ger han många exempel i belysande anekdoter, och han missar aldrig poängen. T. o. m. sina närmaste trosbröder och trossystrar kan han betrakta

ställning till prästeden är lätt förklarlig. Åkerman var vid denna tid ännu förankrad i det gammallutherska samhällstänkandet, i "det gamla lagbundna", som han själv uttrycker det på ett annat ställe i Minnena. Billing däremot var kommen från väckelsens individualistiskt präglade och antropocentriskt inriktade miljö. Det kan tilläggas att när Åkerman nedskrev sina Minnen, var eden för länge sedan avskaffad och ersatt av prästlöftet.

med ett roat småleende. I socknen fanns en sjuksköterska som tillhörde Svenska Missionsförbundet och — skriver Åkerman — ”stod Gud så nära att han var hennes bröderlige vän, som hon umgicks ibland alltför förtroligt med”. Hon hjälpte också till vid symötena i församlingen, och en gång då kyrkoherden var förhindrad, ledde hon själv mötet. När Åkerman efteråt träffade henne, utbrast hon: ”O, så synd att kyrkoherden ej kom med sist. Vi hade så innerligt roligt, vi läste om djävulen och drack saft och vatten”. Episoden är betydande för båda parterna i målet.

Viktor Åkermans *Minnen* omfatta tre olika delar, var och en behandlande ett särskilt ämnesområde. Den första delen kan närmast betecknas som ett slags självbiografi, där han redogör för sina personliga upplevelser alltifrån barndomen intill skrivande stund. I den andra delen skildrar han kyrkan, inklusive patronusfamiljen, skolväsendet och fattigvården, och i den tredje delen ger han en beskrivning av vad man med anknytning till Nicolovius kunde kalla ”folklivet i Vemmenhögens härad”.

Det är den första och den tredje delen som fånga läsarens intresse. I mellanpartiet om kyrka och skola har förf. följt den konventionella metoden att i huvudsak anlita visitations- och sockenstämmoprotokollen utan att ställa in frågorna i något större sammanhang. Gärna skall dock erkännas att teckningen av herrgårdsfamiljen äger ett mera allmänt intresse, eftersom litteraturen rymmer mycket få skildringar av detta för Skåne typiska patronatsystem. Det var dessutom inte alltid som relationerna mellan godsherrn och hans pastor voro så goda, för att icke säga hjärtliga som här var fallet. Man kan t. ex. tänka på grannpastoratet Vemmenhög, där Nicolovius under sin tid som kyrkoherde drogs in i den sekelgamla tvekampen mellan prästgården och herrgården. Måhända är detta förklaringen till att ”Folklivet i Skytts härad”, som tillkom under Vemmenhögstiden, fått något av det förlojade paradiset skimmer över sig (tänk på Hemsöborna, som författades av Strindberg långt borta i landsflykten!).

Tyngdpunkten i Åkermans *Minnen* ligger som sagt i skildringen av prästhemmet och av sockenlivet. Gärdslov's prästgård hade bevarat mycket av den gamla enhetskulturens känne-

märken, särskilt under minnesskildrarnas barn-domstid. Prästhemmet var ett enda stort kollektiv med många drängar och pigor för det stora jordbruket och en mängd folk inomhus. Husmodern var först uppe och sist i säng. Fliten härskade dagen lång, även efter mörkrets inbrott, då drängarna skuro hackelse vid ljus och pigorna skötte spånad ända till liggdags. Husfadern var på en gång bonde och herreman. Han dikade och dränerade och blev väl en viss föregångsman. På stämman var han allenarådande och kunde skriva protokollen hemma i förväg.

Ännu under sonens tjänstetid bevarades mycket av den gamla atmosfären, även sedan prästgården ombyggts och fått veranda, nya bekvämligheter installerats och moderna kulturella vindar börjat blåsa in över bygden. Viktor Åkerman fortsatte att själv bruka sin jord så länge det gamla lönesystemet räckte, även han skötte stämmorna på egen hand — det hände att han fick gå ut och hämta bysmeden för att man skulle bli beslutsmässig — och han deltog livligt i sina församlingsbors både glädje och sorg. Betecknande är att han ibland om somrarna ordnade utfärder för sockenborna, av vilka många aldrig åkt tåg eller sett havet och än mindre en ångbåt. En gång tog han halva socknen — de var 300 personer — med till Köpenhamn och förevisade dess sevärdheter. Man tycker sig vid skildringen härav uppleva den från södern välbekanta situationen, där en liten lantlig curé kommer in till staden med sin trogna hjord och visar och beskriver allt det märkvärdiga som finns att skåda i kyrkor och museer.

I skildringen av denna förtroliga gemenskap mellan präst och församling kommer förf. till sin fulla rätt, han målar den levande atmosfären i bygden och han tecknar med underfundig humor allehanda personer och episoder. Därför att självbiografien på detta sätt vidgar sig till en detaljerad prästhems- och sockenschildring äger den ett stort kulturhistoriskt värde.

Hur har Åkerman kommit på idén att nedteckna sina *Minnen*? I förordet säges det att ”om Åkerman fått någon yttre impuls till att nedteckna sina minnen är obekant”. Enligt min mening finns en enkel, högst sannolik förklaring. När Gärdslov'sherden år 1926 satte sig ner att skildra sitt långa livs olika upplevelser,

hade alldeles nyss utkommit den samling minnen från olika skånska prästhem som ovan omtalats. Det är nästan självklart att man i Gärdslövs prästgård läste dessa på sin tid mycket omtalade och i två upplagor utkomna prästgårdsminnen. Åkerman fann att han hade lika mycket (eller kanske mer) att förtälja som dessa prästgårdsskildrare och han ansåg — som han säger i sin inledning — att det var hans plikt att förmedla dessa hägkomster till eftervärlden.

Sista tredjedelen av Minnena behandlar folklivet i pastoratet sådant församlingsherden själv upplevat det eller hört det beskrivas av gamla traditionsbärare i bygden. Gärdslövs pastorat är beläget i Vemmenhögs härad i södra Skåne. Båda socknarna ligga dock norr om den berömda landsvägen, den urgamla förbindelseleden mellan Malmö och Ystad. De tillhöra vad utgivaren träffande kallar "den bakliga mellanbygden", övergångsbältet mellan de bördiga slätterna i söder och den kargare risbygden i norr.

De båda församlingarna Gärdslöv och Önnarp företrädde också inbördes olikheter. Gärdslöv var en typisk herrgårdsocken med dagsverkspliktiga hoveribönder, Önnarp bestod till största delen av självägande hemmansbrukare. Detta återverkade på socknarnas religiösa struktur. När väckelsen på 1870-talet bröt in över bygden, vann den stor anklång i Önnarp. Kyrkoherden deltog själv senare med liv och lust i verksamheten. Med tydlig besvikelse omtalar han emellertid att han trots ivriga bemödanden inte lyckades skaffa den ingång i Gärdslöv. "Mannarna kom ej", skriver han. "Och det hela verkade som ett ropande i öknen. Folket har blivit vid det gamla lagbundna".

Åkerman har ej reflekterat över denna åtskillnad. Professor Svensson har emellertid i sin ovan omnämnda uppsats berört saken och givit problemet en principiell räckvidd. Han menar — enligt min mening med rätta — att olikheten i det religiösa beteendet helt enkelt berodde på den nyss omtalade skillnaden i socknarnas egendomsstruktur: "Hoverdisciplinen lämnade inget utrymme för det subjektiva, auktoritetsinställningen dominerade. Arvet från en sådan andlig jordmån kan ju ha gjort, att en väckelserörelse här haft svårare att få fäste". Om man överhuvud vill ge en histo-

risk-psykologisk förklaring till det religiösa livets outgrundliga vägar, synes det mig vara nödvändigt att taga hänsyn till sådana realistiska faktorer som framtråda i detta fall.

Vid sin skildring av socknens liv i helg och söcken behandlar Åkerman både den materiella kulturen och folklivets, om man så får säga, innersida. Han redogör för byggnadssättet, för arbetet på åker och äng, för hemsysslorna och vardagskosterna men berättar också om folkets högtider och den kvarlevande folktron. Skildringen hänför sig till 1800-talets mitt. Därför har tyvärr icke det problemet aktualiserats för författaren, vad väckelsen kunnat ha för inverkan på det gamla folklivet eller om den bidragit att helt upplösa den gamla folktron och därmed sammanhängande seder och bruk. Det visar sig nämligen på andra håll, att de primitiva föreställningar och magiska bruk, som upplysningsivrande präster förgäves sökt övervinna och utrota, försvunno helt av sig själva, när väckelsen kom till byn och ersatte den gamla kollektivistiska livssynen med sin individualistiska fromhet.

Under läsningen av Åkermans Minnen inställer sig gärna en jämförelse med Nicolovius' motsvarande skildring, flera gånger nämnd i det föregående. Det är tydligt att Gärdslövsherden ägt kännedom om sin äldre ämbetsbroders arbete. Men han har, som utgivaren riktigt påpekat, inte rönt någon påverkan därför. Nicolovius har ambitionen att skönlitte- rärt teckna en pastoral idyll, under det att Åkerman enkelt och flärdfritt berättar om vad han sett, hört eller läst om sin hemsocken. Nicolovius' förtjänst ligger därför i den konstnärliga rundmålningen, Åkermans styrka är de många små sakliga detaljerna.

Till sist återstår den ej oviktiga frågan om dessa Minnens källhistoriska värde. Äro de färgade av upphovsmannens religiösa inställning, äro de pålitliga i sakuppgifterna och ge de en något så när fullständig bild av socknens liv och tänkesätt? I fråga om den sista punkten har utgivaren påvisat att minnesskildraren helt förbigått folkdiktningen, om vilken Nicolovius har så mycket att säga. Det är otänkbart att den var försvunnen i Gärdslöv redan på 1850-talet, som ju är den tidpunkt Åkerman anger för sina uppgifter.

Nu är det så lyckligt att det går att delvis

kontrollera Åkermans framställning. Kyrkohistoriska Arkivet i Lund har i sina samlingar en utförlig uppteckning om det kyrkliga folklivet i Gärdslov, avseende samma tid som Åkermans minnen, d. v. s. 1850- och 1860-talen.* Sagesmannen är slaktareänkan Cecilia Jönsson, född 1852 och död vid 103 års ålder år 1955. Hon tillbragte sin barndom och ungdom i Gärdslov, där fadern var skraddare och diversehandlare. Hon konfirmerades för gamle Åkerman, och hennes morbror var klockare i socknen. Utförligt berättar hon om livets högtider: om julaftonsfirandet, om dop och begravning och om sin egen konfirmation.

I många detaljer bestyrker hon Åkermans uppgifter, t. ex. att det var "vaktepågen" som skulle läsa bordsbönen på julafton och att man använde s. k. liklakan för att bära kistan. I åtskilliga fall lämnar slaktareänkan utförligare uppgifter än församlingsprästen. Som man kunde vänta gäller det då sådant som hörde till de primitiva föreställningarna och bruken. Dyliga ting uppenbarade man ej gärna för prästen eller hans familj — det kan jag av egen erfarenhet betyga.

Därför är det också missvisande när Åkerman framställer den s. k. kyrkotagningen som "en tacksägelsehandling för undfängen förlossning och återvunna krafter". Detta var och är kyrkans och de lutherska prästernas åskådning. Men ute i folklivet betraktades denna sed så länge den förekom som en kyrklig re-

ningsakt efter barnsörden; man hade ju därvid Marie kyrkogångsdag som förebild. Även här visar det sig alltså att Åkermans Minnen äro skildrade från prästens utsiktspunkt. Detta är en begränsning som måste beaktas, när man begagnar Minnena som historisk källa.

Det kan synas oberättigat eller åtminstone som ett överdrivet nit att ägna så stort intresse och utrymme åt en enkel lantpastors minnen. Det har inte skett därför att dessa minnesanteckningar skulle vara särskilt märkliga ur litterär eller historisk synpunkt, även om det kan sägas att de med sin konstlösa men konkreta berättarstil erbjuda en nog så fängslande läsning. Men Åkermans Minnen utgöra — om de sätts in i sitt rätta historiska sammanhang — ett icke oväsentligt bidrag till den skånska prästgårdskulturens historia och representera en övergångstid, från vilken få skildringar hittills publicerats. Det lär finnas ännu några dyliga memoarer i de privata arkivens gömmor. Det vore önskvärt att även dessa kunde bli tillgängliga för allmänheten. De skulle ytterligare levandegöra den gamla prästgårdskultur som betytt så mycket för folklivet i Skånes bygder.

* Tyvärr äger icke Kyrkohistoriska Arkivet någon enda uppteckning från det genom väckelseinflytandet intressanta Önnarp. Det är att hoppas att denna lucka snart blir utfylld.

NICODEMUS TESSIN d. y. & DANIEL CRONSTRÖM: Les relations artistiques entre la France et la Suède. 1693—1718. Utg. av R.-A. WEIGERT och C. HERNMARCK. Nationalmusei skriftserie 10. Stockholm 1964. 400 s. Pris kr 69:—.

En urkundspublikation av osedvanlig betydelse för alla som sysslar med karolinsk konst- och kulturhistoria har under hösten 1964 sett dagen. På Egnellska boktryckeriet i Stockholm har, med bidrag från Humanistiska fonden, Tessin d. y:s och Daniel Cronströms brevväxling givits ut på originalspråket, en sirlig och tungläst franska som i förordet inte utan be-

rättigande betecknas som "assez obscur". Ett svenskt tryckeri som — bortsett från vederlagets storlek — överhuvud åtar sig sättning och korrekturändringar av en sådan text, omfattande 400 kvartsidor i dubbelspalt, är värt allt beröm och dess genomförande av uppgiften i detta fall ett inte mindre. Marginalanteckningarna till uppenbara tryckfel blir efter läsningen knappast flera än i en motsvarande volym på svenska.

Vad obskuriteten beträffar gör den givetvis större utslag på det finmejslade franska språkörat än på en svensk läsares. I den mån vi vant oss vid våra förfäders sätt att behandla de europeiska kulturspråken står vi mindre främmande vid konfrontationen. Men någon möjlighet till kursivläsning med behållning er-

bjuder inte Tessin-Cronströms brevväxling under de skickensediga och för den svenska konstutvecklingen så betydelsefulla åren 1693—1718.

På denna punkt måste viss kritik riktas mot utgåvan. Boken avslutas av ett personregister som vid stickprov visat sig tillförlitligt om än inte hundra procentigt uttömmande. Men inget sak- eller ortsregister finns. Specialforskarna borde beretts möjlighet att utnyttja brevväxlingen med utgångspunkt från mera omfattande register, vare sig de, för att ta några exempel, sysslar med gravyrer, möbler, skulptur, silver, vagnar, vapen eller med Karl XII:s Stockholm och Ludvig XIV:s Paris.

En av svårigheterna vid ederingen, men som samtidigt gör den dubbelt värdefull, har varit att denna brevväxling i nästan samma grad vänder sig till en fransk som en svensk krets av intressenter. Problemet har på ett i det stora hela föredömligt sätt lösts av Carl Hernmarck och R.-A. Weigert vid Bibliothèque Nationale, dessa duumviri som sedan ett par decennier kämpat med breven i riksarkivet och den väldiga sammanhörande ritningssamlingen i Nationalmuseum. Färdigställandet av den stora och förtjänstfulla notapparaten är en prestation, även om båda utgivarna med sin djupa inlevelse i tidsmaterialet haft de bästa förutsättningar att komma tillrätta med mångfalden av svår bemästrade enskildheter. I sak torde inte mycket finnas att lägga till denna lärda kommentar. Men ett register över tryckta och otryckta källor hade varit tacknämligt för att ge svenska läsare lättare inblick i sådana referenser som "B.N.Est." och "G.B.A." (sid. 39) eller "B.S.H.A.F." (sid. 41).

Det koncisa förordet ger för fransk räkning en presentation av de båda brevskrivarnas personalia och av Tessins betydelse som arkitekt. Det summerar de väsentligaste ärenden som behandlas i den kvartseklånga korrespondensen och som genom den fördes till ett lyckligt slut: inkallandet av de franska konstnärerna för slottets utsmyckning, beställningen av Karl XI:s bataljtapeter och galakaross, omgärdandet av den allsmäktige Karl Piper och hans grevinna med tillbörlig fransk lyx, presentationen för Ludvig XIV av Tessins förslag till Louvre och Versailles, graveringen av alla de ritningar som i jämn ström flöt ur hans penna och mycket annat.

Förordet ger också vid handen i hur liten

grad dessa brev genom sin svåröverskådlighet utnyttjats av svenska forskare. Först de efter varje år samlade noterna visar vilken insats de båda utgivarna själva gjort genom att i en serie uppsatser tränga flera av brevens viktigaste problem in på livet. Främst nämns eljest med självskrivna rätt Böttiger och Josephson, märkligt nog dock utan referens till andra delen av Stockholms slotts historia (1940) som i väsentliga stycken är baserad på excerpter ur brevväxlingen, säkerligen de vidlyftigaste som gjorts före editionen.

Redan de nödvändiga strykningarna i det väldiga materialet måste ha berett utgivarna stora svårigheter. Det finns ingen anledning betvivla att dessa i princip endast gått ut över "andrahandsuppgifter, transportdetaljer och hövlighetsfraser". Men med tidigare tryckta citat för ögonen kan man fråga sig varför på några väsentliga punkter luckor uppträder i breven under juni—juli 1693, då René Chauveau anställs och Cronström för Tessin välutaligt presenterar den skulptör som skulle bli av sådan betydelse för barocktidens slottsmiljö och den karolinska konsten överhuvud. (Jfr Stockholms slotts historia, II, s. 116 f. o. 195 f. samt Josephson, R. Chaveau, 1929, s. 8 f.)

Att volymen saknar illustrationer är säkert resultatet av kloka ekonomiska överväganden. Men det kan inte hjälpas att man för sitt inre öga ser breven ackompanjerade av ett bildmaterial som står på höjden av vad tiden presenterade och som ligger samlat på Nationalmuseum: originalteckningar av bl. a. Berain, Le Nôtre och Perrault för att inte tala om Tessins egen produktion. Den som ställer medel till förfogande för en bilddel, gärna av samma omfång som textvolymen, kommer att ha sin givna plats bland välgörare i den svenska konsthistoriens parnass.

Ett referat, om än bara av de centralaste frågor som behandlas i breven, skulle spränga ramen för en anmälan. Några synpunkter och exempel må vara tillfyllest.

För Tessins del omspannar korrespondensen Karl XI:s sista lustrum, präglad av kungens rastlösa reformiver, det gamla slottets tillbyggnad, förintelse och uppståndelse i ny gestalt, Karl XII:s ungdomliga intresse för de sköna konsterna, kriget vars förlamande hand endast långsamt gjorde sig märkbar inom Tes-

sins domäner och den slutliga katastrofen, som inte gällde rikssymbolen Tre kronor denna gång utan riket självt.

Alla dessa år kämpade Daniel Cronström som Tessins förmedlare och handgångne man i Paris under i stort sett orubbade yttre förhållanden, även om de upprepade krigen i olika mån påverkade den "arbetsmarknad" där han rörde sig som fisken i vattnet. Med all konstutövning avhängig av Ludvig XIV:s person, av Versailles och de kungliga lustslotten, gällde det för Cronström att, ofta i tävlan med förmögna franska privatbeställare, föra det avlägsna Sveriges talan både vid hovet och bland konstnärer och konsthantverkare.

Cronström besatt ovärderliga egenskaper för denna dubbla uppgift: goda kontakter både i Versailles och Paris, ett aldrig svikande spårsinne och en outtröttlig energi. När t. ex. Tessin 1703 gav Cronström ett av de oräkneliga uppdragen, denna gång att skaffa ritningar över franska kaserner med uppgifter om förlägnings- och bespisningsanordningar m. m., förföljde han helt oförskräckt marskalk Vauban med brev till krigsteatern i Flandern för att inhämta de önskade upplysningarna. När Cronström på våren 1693, efter att ha skrivit kontrakt med Chauveau och Delaporte, stod inför valet av en ornamentskulptör bland de fyra eller fem som han hade på hand, nöjde han sig inte med muntliga rekommendationer. I stället gjorde han om ett rum i sin bostad till ateljé och lät de sökande en efter en utföra ett stycke fris eller kornisch under personlig översyn. Först då, skriver han med markerad självkänsla, kan man se om de arbetar med smak och färdighet.

Kring årsskiftet 1694—95 fick Cronström av Tessin i uppdrag att gå Karl Piper tillhanda vid inredningen av dennes våning i det Petersenska huset vid Munkbron. Beställningen gällde i första hand tapisserier för väggar och möbler men Cronströms svar växer ut till ett komplett inredningsförslag som fångar ögonblickets textila modesituation i Paris. Lika dagsaktuell är han när han 1705 skildrar hur vagnarnas ornamentala utsmyckning numera görs "fort léger" i Berains och Audrans stil eller när han 1707 till Olof Hermelins maka levererar en byrå under det nymodiga namnet "comode". Den "lätta utsmyckningen" måste inom parentes sagt ha tillfredsställt Tessin som

vid färdigställandet av Karl XI:s galavagn tolv år tidigare i största allmänhet klagat över det förskräckliga bullret på gatorna som förorsakades av karossernas skramlande bronsornament!

Den oerhörda vikt man vid Ludvig XIV:s hov lade vid ceremonier och etikett ger ekon i Cronströms brev. En gång gäller det en sådan typisk detalj som det kungliga bordet, dess dukning och servering. En annan gång relaterar Cronström ett auktoritativt uttalande som borde få även en tränad arkitekturhistoriker att lystra. När Jules Hardouin Mansart efter många om och men offentligt bedömde Tessins Louvreförslag — det var på nyåret 1706 — fann han, utom den förminskade borggården, endast en sak att kritisera i planlösningen: Tessin kände tydligen inte till att kungen föredrog raka gallerier och trappor, "où S.M. estoit découverte de loin quand Elle passoit d'un lieu à l'autre"!

Tessin's brev speglar ett livsöde. Han hade varit i Rom som tjugoåring och han var inte 35 år fyllda när han kom hem från sin andra resa till Paris 1687—88. Han skulle aldrig återse de båda konstmetropolerna. När korrespondensen fem år senare börjar är han ännu helt à jour med utvecklingen och Cronströms kontakter i Paris är i många fall hans personliga vänner. De franska konstnärerna som under de följande åren anländer ger honom ny stimulans. Med händerna fulla av arbete för slottsbygget finner han tid över att genom Cronströms förmedling successivt komplettera sin väldiga samling av gravyrer och speciallitteratur och inreda och utsmycka sitt eget palats. Men några år in på det nya seklet lossnar greppet sakta. Trycket av den geografiska och intellektuella isoleringen ökar och breven blir färre. "Je me compte depuis quelques années comme hors du monde, n'ayant presque aucune connoissance de ce qui se fait", skriver han i april 1712. När krigslyckan vänder glider Tessin resignerad men med obruten skaparkraft in i sin drömvärld — de storstilade, aldrig realiserade projektens.

Det väsentligaste i denna utveckling har redan, delvis med utgångspunkt från breven, redovisats av Ragnar Josephson. Men breven själva, lästa i ett sammanhang, låter oss känna Tessins egen puls med dess styrka, dess häftighet och oro. Detta omdöme gäller dem

alla, från det första memorialets otåliga önskelista omfattande spegelglas, marmorsorter och bronsbeslag för den nya slottslängan till de sista raderna i december 1718 där han summerar den förtvivlade situationen i orden "dans l'accablement ou je suis".

Tessins karakteristiker av de tre personer, som väl var på sitt sätt stod hans hjärta närmast, visar honom som en utmärkt psykolog. Historikern har anledning att ta fasta på hans skildring av Karl XI och Karl XII i deras relationer till de sköna konsterna; och den analys av sonen Karl Gustafs begåvningsstyp och böjelser som han gör i samband med dennes utresa till Paris 1714 är i sin framsynhet ett märkligt aktstycke.

Men Tessin var framför allt en realiteternas man. Hans brev vimlar av fakta och han släpper aldrig en detalj ur sikte. Därför är också breven en guldgruva för forskaren.

Tessin-Cronströms brevväxling väcker en mångfald associationer och ger incitament till undersökningar av skilda slag därför att den klarlägger ett skeende som hör till de centralaste i svensk konsthistoria. För arkitekturhistorikern framstår samspelet mellan byggherre och arkitekt ofta såsom väsentligt vid bedömningen av byggnadsresultatet. Av brist på dokumentariskt material måste emellertid detta intressanta problem som regel lämnas åsido. Om man överför problemställningen till det aktuella materialet inser man kanske lättast brevens betydelse. Ty här redovisas förloppen i detalj både ur beställarens och tillverkarens synpunkt.

Vi är de båda utgivarna stor tack skyldiga för att de befordrat denna märkliga korrespondens till trycket.

Ake Setterwall

LENNART AMÉEN: *Stadsbebyggelse och domänstruktur*. Svensk stadsutveckling i relation till ägoförhållanden och administrativa gränser. (Diss., Lund). Engl. summary. Medd. från Lunds universitets Geografiska institution. Serie Avh. 46. Lund 1964. 251 s., ill. Pris kr 22:—.

Ett centralt arbetsområde inom kulturgeografin är studiet av människans aktivitet på jord-

ytan, särskilt då den mänskliga organisationen av jordytan. Det senaste seklet har denna aktivitet allt mer koncentrerats till stadsområden, och helt följdriktigt borde även geograferna sysselsätta sig mer med studiet av dessa. Så har hittills inte varit fallet, en eftersläpning i förhållande till pagana områden har här särskilt när det gäller svenska doktorsavhandlingar gjort sig gällande.

Att ytterst få arbeten hittills sysslat med städer måste ses mot bakgrunden av det relativt dåliga statistiska material, som finns tillgängligt för städer. Motsvarande sifferuppgifter för agrara förhållanden står däremot till förfogande på ett helt annat sätt i tryckta källor. För varje församling i landet redovisas sålunda i detalj arealanvändningen för varje gröda, exakt antal grisar (tre olika kategorier) och t. o. m. antalet höns födda 1961 och före 1961. Den urbana markanvändningen är däremot inte känd, varken den totala arealen eller dess fördelning på bostadsytor, trafikytor eller industriytor. Varje arbete, som behandlar staden, måste således inledas av en kopiös insamling av primärmaterial. Detta har hittills varit ett svåröverkomligt hinder. När nu äntligen en svensk doktorsavhandling i stadsgeografi utkommit, är det glädjande att konstatera, att den inte bara tagit sig över datahindret utan dessutom bidragit med metodiska nyheter och nya betraktelsesätt.

Under ett symposium i stadsgeografi i Lund under den internationella geografkongressen 1960 avfytrade en tongivande amerikansk stadsgeograf, William Garrison, en kraftig kritik mot studier av städernas morfologi. Sådana studier, ansåg han, medförde inte något nytt till det man tidigare kände till, dels för att det saknades en allmän teori att arbeta efter — och således halkade man alltid in på lokala kuriositeter — och dels för att man än så länge saknade lämpliga mätmetoder.

Améen har tagit fasta på denna kritik, och den förekommer till och med som ingress till avhandlingen. Det nya, som nu tillförs studiet av stadsmorfologin, är att det finns en teori att arbeta efter, en teori, som har en allmängiltighet i svenska städer, och efter några modifieringar skulle den kunna tillämpas i de flesta länder. Mätmetoderna däremot — det måste avslöjas redan här — är fortfarande ett olöst problem. Arbetsgången är nog helt

riktig, först behövs en allmän teori, att ställa upp den och pröva den har varit en nog så svår uppgift för denna avhandling. Det tillkommer nu framtida arbeten i stadsgeografi att arbeta fram mätmetoder.

Den teori, som utformats och därefter prövats på nio svenska städer, är att stadens areella utveckling har varit helt beroende av det förindustriella mönster av markägare, som funnits omkring stadskärnan. Inom kulturlandskapsteorin har tanken, att ägoförhållandena påverkar landskapsbilden, tagits upp i framför allt tyska arbeten (Hartke, Ruppert, Frankenberger), men det är först nu, som dessa tankegångar förs över i stadsgeografiska studier. Det svenska arbete, som annars inspirerat Améen, är Gregor Paulssons Svensk stad.

Analysen av de svenska städernas domänstruktur inleds med indelning av städerna i fyra kategorier beroende på hur marken närmast staden fördelat sig på markägare. Améen påvisar, att ett mycket regelbundet mönster utvecklats sig beroende på när staden bildats. Kronans jordpolitik vid tillfället för stadens grundande har blivit fundamental.

Under medeltiden och fram till 1700-talet donerade Kronan ett väl tilltaget jordområde åt stadens borgare. Detta område behövdes till att förstärka stadens näringsliv; under naturhushållningens tid räckte ofta inte själva stadsnäringsarna till för en tillfredsställande försörjning, utan jordbruk i omkringliggande nejder fick också tillgripas. Det donerade området kallades donationsjord och fick inte delas ut som enskild egendom. I första hand användes det som betesmark för stadens hästar och kreatur. Det fick inte heller bebyggas. Under 1700-talet förändrades förutsättningarna för städernas näringsliv, och de städer, som nu grundades, fick endast ett snävt tilltaget jordområde omkring staden. Under 1800-talet fanns inte några förutsättningar alls för denna form av stadsjordbruk, och städerna, som bildades under denna tid, fick själva helt ordna sina markfrågor utan donationsjord från Kronan.

Mot bakgrunden av denna utveckling har förf. delat upp de svenska städerna i följande grupper: Medeltidsstäder, vida kronostäder, trånga kronostäder samt spontan-orter. Därefter tas stadsplanetyperna upp till en syste-

matisk genomgång. Förf. utarbetar hypotetiska stadsmodeller och för in järnvägarna i dessa modeller. Dessa modeller har ett mycket stort allmängiltigt värde för att förklara västvärldens stadsbildningar.

Med den uppdragna teoretiska bakgrunden är det nu möjligt att följa städernas utveckling under 1800-talet och 1900-talet. Förf. gör först detta översiktligt. När städerna "sprängde sitt skal" i mitten av förra seklet, skedde det först längs de viktigaste landsvägarna, som ledde ut från staden. Den begagnade termen "småfolksstråk" anger tydligt den sociala strukturen i denna bebyggelse. Den koncentriska exploateringen av omgivningen kring staden hindrades dels av stadsjordarna dels av andra markägare, som inte var mottagliga för exploatering. Undantag kunde förekomma. Sålunda lyckades Karlstad redan på ett tidigt stadium "förnilla" sin donationsjord, och staden kringrändes snart av vild kåkbebyggelse. På grund av utrymnesbrist trängdes olika sociala grupper ut ur städerna efter 1850-talet. De hänvisades till den närmast exploateringsbara marken utanför, ofta på ett rätt stort avstånd. Den första sociala grupp, som på så sätt flyttade ut, var arbetare, och det bildades arbetarförstäder fr. o. m. 1860-talet. Ofta hade dessa förortsbildningar inga ordnade kommunikationer med staden. Ett sydsvenskt exempel kan här nämnas: Kirsebergsvången i Malmö. Nästa socialgrupp, som flyttade ut, blev patricierna; patricierförstäder började växa upp efter 1890-talet. Dessa krävde däremot ordnade förbindelser med stadens centrum: ex. Djursholm och Saltsjöbaden i Stockholm, Fridhem i Malmö. Slutligen flyttade medelklassen ut i egnahemsförstäder fr. o. m. början av 1900-talet. Dessa tre typer av förstäder var alltså mycket olika till sin karaktär och låg mestadels inte hopbyggda med varandra. Förortsbildningar skedde helt på privata exploatörers initiativ. Först i och med den politiska omsvängningen i början av 1930-talet började även de kommunala myndigheterna att aktivt delta i städernas utveckling. Detta medförde, att städerna så småningom kunde växa ut till de äldre förstäderna, vilka nu inlemmades i stadsplanen. Améen lanserar två nya begrepp, som tillhör de mest omdiskutabla i avhandlingen, särskilt ur språklig synpunkt: "anakronismgräns", som uppstår när den yngre stads-

nära bebyggelsen når fram till den längre ut liggande bebyggelsen. Följdriktigt sätter han "kronismgräns" som benämning på den gräns, som uppkommer mellan ett äldre område och ett nyare, som uppstår utanför det äldre. Man efterlyser här några exempel, illustrerade med stadskartor, där sådana gränser borde finnas inlagda för en hel stad.

Den schematiska bakgrunden till städernas tillväxt har såsom ovan nämnts sedan tillämpats på nio olika svenska städer för att se hur den stämmer och, om den inte gör det, förklara orsaken till avvikelserna. De städer, som tas upp till behandling, är: Malmö, Hälsingborg, Linköping, Karlshamn, Karlstad, Umeå, Skellefteå, Östersund och Lidingö. Källmaterialet vid dessa detaljstudier har främst varit det kartmaterial som funnits tillgängligt vid respektive stads stadsingenjörskontor. Det har kompletterats med fältstudier. Därtill hade man önskat, att förf. i betydligt högre grad skulle ha begagnat sig av flygbilder, dels för att analysera stadens morfologi, dels som illustration i avhandlingen för att ge läsaren den konkreta bilden av det fenomen, som i stället beskrivs verbalt eller med mödosamt framställda kartor. Speciellt när det gäller att följa upp utvecklingen till de senaste åren, hade flygbilderna kunnat vara till ovärderlig hjälp. Nu saknar man i många avseenden denna uppföljning till den senaste tiden. Den är knappast heller möjlig att utföra med konventionella metoder.

Urvalet av de undersökta städerna täcker alla fyra kategorierna, men bland spontan-orterna skulle man helst vilja se någon stad till, nämligen en av de nya städer, som växte upp vid järnvägsknutarna efter mitten av 1800-talet, såsom Eslöv eller Nässjö. Lidingö är annars den enda spontanorten, som behandlats. Under förarbetena till avhandlingen togs dessutom ytterligare några städer upp till behandling, bland dem Eslöv, Ängelholm och Växjö. De har ej medtagits i avhandlingen: de ovan nämnda städerna har gett belägg nog för att verifiera de uppställda teorierna. Det hade emellertid varit mycket intressant att få se även dessa städer behandlade med den Améenska metodiken. Sålunda innehåller exempelvis Växjö en del kyrklig jord, och denna tycks bete sig på ett annorlunda sätt än de domäntyper, som förf. behandlar.

Återgår man till Garrison's kritiska inlägg, som citeras i början, finner man, att Améeen lyckats utforma ett nytt betraktelsesätt på städernas morfologi. I fortsättningen uppfattar den som läst Améens avhandling inte en stad som en formlös yta av olika hustyper till synes utslängda hur som helst. I stället kan man urskilja ett tydligt mönster med historisk och social bakgrund, och som har giltighet i de flesta av västvärldens städer.

Nils Ragnar Jeansson

LARS-ARNE NORBORG: *Jönköping under medeltid och äldre Vasatid*. Jönköpings stads historia, del 1, utg. genom Jönköpings stads historiekommitté. Värnamo 1963. 339 s., ill.

"Det ligger ingen överdrift i påståendet att Jönköping aldrig senare i sin historia har intagit en så central ställning i riket som under medeltid och Vasatid".

Med dessa ord sammanfattar Lars-Arne Norborg sin framställning i det inledande kapitlet av Jönköping under medeltid och äldre Vasatid, som utgör huvuddelen av det första bandet i ett nytt, brett upplagt verk om Jönköpings stads historia. Omdömet är ovedersägligt och ger samtidigt en antydning om, att framställningen kan ge väsentliga bidrag till medeltidens och Vasatidens historia långt utöver Jönköpings horisont. Författaren har också målmedvetet utnyttjat de möjligheter, som undersökningsobjektet i detta avseende erbjuder. Mera konsekvent än som skett i kanske något modernt stadsmonografiskt arbete har Norborg strävat efter att frigöra sig från det lokala perspektivet och i stället sökt sätta in stadens utveckling i ett större sammanhang, utan att för den skull låta Jönköping komma i skymundan. Stadens utveckling blir föremål för en intensiv och mångsidig belysning. Genom det vidgade perspektivet har Norborg dessutom blivit i stånd till att ge värdefulla synpunkter på en rad problemkomplex, från vasakungarnas allmänna stadspolitik och den svensk-danska gränshandeln till den segrande reformationens inställning till brott och straff.

Som en huvudlinje i Jönköpings utveckling framstår det nära samarbetet mellan stad och

centralmakt, en linje som i Norborgs framställning får en mångfacetterad behandling. Norborg visar övertygande, att Jönköping tillhör de svenska städer, som ur mer än en synpunkt har kungamakten att tacka för sin tillblivelse och förkovran. Det äldsta bevarade privilegiebrevet för Jönköping, tillika det äldsta bevarade för någon svensk stad, är utfärdadt av Magnus Ladulås år 1284. Det följdes av nya brev samma år och 1288. Inte någon av dessa privilegieurkunder har emellertid karaktär av grundläggningsdokument utan förutsätter tvärtom ett redan existerande stadssamhälle. Stadens anor kan dock inte tänkas sträcka sig mer än några decennier tillbaka i tiden. Visserligen hade en marknadsplats, betingad av det ur kommunikationssynpunkt utomordentliga läget vid Vätterns sydspets, där vägar från alla håll strålade samman, redan tidigt uppstått på den plats där staden växte fram, men de grundläggande förutsättningarna för en verklig stadsbildning skapades först omkring 1200-talets mitt. Vid denna tid blir nämligen Jönköping ett centrum i den nya förvaltningsorganisation, som genomförs i Sverige. *Castrum Junacopie* är första gången belagt 1278. Borgen behövde underhållas med vapen och förnödenheter. Bönderna inom det kringliggande slottslänet hade att hit inleverera skatt, ofta i form av naturprodukter. Den del som inte behövdes för besättningens underhåll måste finna avsättning. Det låg då i kungamakts intresse, att en befolkning inriktad på handel och hantverk knöts till borgens närhet, till besättningens tjänst och till kungens, när han med sitt följe besökte platsen.

Norborg understryker emellertid samtidigt, att denna bild av Jönköpings framväxt till stad skulle bli ofullständig, om inte ännu en faktor togs med i beräkningen, nämligen det stora handelsuppsvinget under 1200-talet. De i Östersjöområdet segerrikt framträngande tyska köpmännen lägger då under sig också den nordiska handeln. De köper upp överskottsproduktionen, stimulerar framställningen av internationellt säljbara produkter och förser i gengäld de nordiska länderna med eftertraktade varor från främmande marknader. Parallellt med denna utveckling, och efterhand sannolikt befrämjad härav, bedrivs i Vätterbygden liksom i större delen av Väst- och Sydsverige en omfattande nyodlingsverksamhet, som på ett ge-

nomgripande sätt bidrar till att förändra relationerna med omvärlden. Till följd av områdets naturliga förutsättningar ger nyodlingen i första hand upphov till en ökning av animalieproduktionen: smör, talg, hudar och slaktdjur, vilka genom hanseaternas förmedling får god avsättning på den internationella varumarknaden. Nyodlingen kom härigenom att medföra ett uppsving inte endast för jordbruk och boskapsskötsel utan också för handeln. När de tidigare bygdeskiljande skogsbygderna blev uppodlade, fick området kring södra Vättern allt livligare förbindelser med omvärlden, inte minst med de danska landskapens städer och hamnplatser. Allt detta var faktorer, som i hög grad befrämjade köpstaden Jönköpings framväxt.

När Norborg med all rätt understryker betydelsen och omfattningen av denna agrara och kommersiella expansion under medeltidens första århundraden, får detta också som konsekvens, att han kan lancera en lika nyorienterande som evident uppfattning om bakgrunden till den svensk-skånska unionen 1332. Tidigare har man i denna union och i den senare Kalmarunionen velat se huvudorsakerna till senmedeltidens livliga dansk-svenska handelsförbindelser och stadslivets uppblomstring i gränslandskapen. Denna uppfattning utgick bland annat från föreställningen om en omfattande, av unionerna befrämjad nyodlingsverksamhet under samma tid. Norborg har emellertid i annat sammanhang övertygande avvisat föreställningen om en sydsvensk kolonisation under denna period (Storföretaget Vadstena kloster s. 180 ff.). Det förefaller därför sannolikare, menar Norborg, "att orsakssammanhanget gått i motsatt riktning: den ekonomiska intressegemenskapen mellan det småländska upplandet och det halländska utskeppningsområdet har troligen varit en starkt pådrivande kraft i det politiska enhetsverket."

Detta hindrar självfallet inte, att den etablerade politiska unionen 1332 torde ha medfört säkrare och utökade förbindelser med kusten, som också kom Jönköping till godo. Redan nu skymtar i privilegiebrevet de tre städer, som i det följande framstår som Jönköpings viktigaste utskeppningshamnar: Halmstad, Lödöse och Söderköping. Ännu mera markant framträder i källmaterialet betydelsen av de tryggade handelsförbindelserna under Kalmarunionens förs-

ta skede, medan unionsstridernas stormar för Jönköping liksom för gränsbygderna i övrigt innebar en tid av latent oro. Men Norborg betonar också de fördelar, som Jönköpingsborna kunde vinna i detta läge. De stridande parterna hade alla intresse av att kunna räkna med borgerskapets stöd. Ett flertal förmånliga privilegiebrev, utfärdade av såväl svenska som danska makthavare, såg dagens ljus under medeltidens slutskede, inte minst under de yngre Sturarna.

Efter unionens definitiva sammanbrott blev Jönköping i ännu högre grad föremål för den svenska centralmaktens intresse och omsorger. Redan under sina första regeringsår sökte Gustav Vasa med kraft hävda de stadsekonomiska intressena på ett sätt, som inte minst kom Jönköping till godo. Som ett led i kungens aktiva stadspolitik framträder en klar tendens mot en hårdare satsning på vissa städer, däribland Jönköping. För att befrämja stadens utveckling inskräpte Gustav Vasa inte endast det ständigt aktuella — och överträdde — landsköpsförbudet och avlyste en rad lokala marknader, som menligt inkräktat på Jönköpings handel, utan han vidtog också åtgärder för att "avskaffa" de närliggande konkurrentstäderna Eksjö och Bogesund. Vidare tillförsäkrades Jönköping rätt till tullfri export och import över Söderköping och Lödöse, samtidigt som flera andra städer i Götaland framtogs rätten att köpslå med främmande köpmän i utskepningshamnarna. Norborg framhåller, att grunden till den särställning, som under 1600-talet tillkom Jönköping, när staden efter den då definitiva genomförda uppdelningen i uppstäder och stapelstäder ensam bland inlandsstäderna fick behålla rätten till utrikeshandel, blev lagd redan under Gustav Vasas första år.

Ett avbrott i de goda relationerna mellan Jönköpingsborgarna och Gustav Vasa inträffade emellertid 1529 genom det s. k. Västgötaherrarnas uppror. Den nyckelposition, som Jönköpingsborgarna intog i detta sammanhang, har tidigare klarlagts av Norborg (Scandia 1961) och utvecklas här ytterligare. Som den grundläggande orsaken till borgarnas engagemang i upproret framstår enligt Norborg missnöje med konungens antihanseatiska politik, vilken hotade att äventyra de gamla beprövade handelskontakterna med Lybeck.

Trots en smidig avveckling av borgerskapets medverkan i upprorsrörelsen bestod ett spänt förhållande mellan staden och Gustav Vasa ända fram till Dackefejden 1542—43. Borgarna fick under denna tid bland annat känna på det ökade fiskaliska trycket från kungamakten. Stadens skatt höjdes från 50 till 400 mark — en åtgärd som för övrigt har en motsvarighet åren omkring 1540 i nya skattläggningsåtgärder ute på den småländska landsbygden (jfr L.-O. Larsson, *Det medeltida Varend* s. 242 ff.). Norborg framhåller också, att häraderna kring staden ingalunda varit så oanfäktade av "dackeri", som man tidigare hävdade. "Att Jönköping förblev lugnt berodde säkerligen inte på att dess borgare skulle ha haft en principiellt annan politisk inställning än övriga smålänningar." Avgörande blev i stället, menar Norborg, de kungliga truppernas övermakt kring Jönköping, som var stark nog för att förhindra allvarligare orosutbrott i staden.

Det är självfallet omöjligt att bedöma vad som skulle skett om denna övermakt inte varit för handen, men det kan dock ifrågasättas om inte Norborg trots allt har överskattat upprorsrörelsens grepp om nordvästra Småland och framför allt Jönköpingsbornas benägenhet att göra gemensam sak med Dacke. De indicier som pekar i denna riktning är nämligen få och knappast entydiga.

Efter Dackefejden inleddes under alla omständigheter en ny period av nära samarbete mellan kungamakten och staden Jönköping. Detta samarbete kan Norborg sätta in i ett större sammanhang, nämligen de vittfamnande försvars- och handelspolitiska planer, som Gustav Vasa sökte realisera under senare delen av sin regering och som sedan fullföljdes av Erik XIV. En betydelsefull roll i dessa tilldelades Jönköping. Här utbyggdes under åren från 1549 en ny fästning — det gamla Jönköpingshus hade ödelagts redan 1309 och dess efterföljare, Rumlaborg, ett par kilometer från staden, hade övergivits omkring 1500 — för att tjäna som en central stödjepunkt inför befarade anfall från Danmark eller kontinenten. I den svenska krigsberedskapen ingick dessutom som en integrerande del en aktiv handelspolitik för att trygga landets varuförsörjning. Ett viktigt led i denna handelspolitik var att se till, att så stor del av den svenska handeln som möjligt kom att ligga i händerna på

de svenska städernas borgerskap. Avsikten var att i möjligaste mån kringgå både de tyska handelsmännen och de danska kuststäderna och i stället sälja direkt till Västeuropa. Ett viktigt led i detta system var försöken att föra strömmen av sydsvenska animalieprodukter bort från de danska landskapens städer, och även här intog Jönköping en framträdande plats. På allt sätt sökte kungamakten befrämja borgarnas möjligheter att vända gränsbygdernas varuström mot norr, mot en planerad centralmarknad i Askersund, och att i gengäld förse dem med de nödvändighetsartiklar, som tidigare förmedlats från de danska landskapen (jfr även L.-A. Norborg i *Historisk Tidskrift* 1963 s. 365 ff).

Norborgs utredning om Jönköpings position i den svenska gränshandelspolitiken under senare delen av Gustav Vasas regering och under de yngre Vasarna tillhör arbetets mest förtjänstfulla avsnitt. I särskilt hög grad gäller detta om perioden mellan Stettinfreden 1570 och Kalmarkrigets utbrott 1611. I fredsavtalet 1570 fastslogs att handeln mellan de nordiska rikena skulle vara fri. Icke desto mindre proklamerades från svensk sida omgående mer eller mindre permanenta förbud mot gränshandel, gällande en mängd varor, däribland slaktboskap och smör. Från 1580-talet intensifierades den svenska förbudspolitik och åtgärder vidtogs för att göra övervakningen av gränshandelsförbudet mera effektiv. Senare, omkring 1605, infördes som en alternativ lösning av gränshandelsproblemet en starkt prohibitiv gränstull. Norborg framhåller, att åtgärderna mot gränshandeln vare sig de hade formen av absoluta förbud eller gränstullar var synnerligen tvivelaktiga åtgärder ur Jönköpingsborgarnas synpunkt. De öppnade visserligen möjligheter för borgerskapet att vinna ökad kontroll över gränsbygdernas handel men innebar å andra sidan stora nackdelar, framför allt därigenom att borgarnas betydelsefulla rätt till utsegling över Halmstad kom i fara. Deras försök att trots det allmänna förbudet uppnå en undantagsställning ledde inte, bortsett från temporära undantag, till framgång. Norborgs framställning ger emellertid en klar föreställning om svårigheterna för kronan att förbudsvägen komma till rätta med de inrotade handelsvanorna. Gränshandelsförbudens resultat

torde för övrigt ytterligare kunna belägas med ett av Norborg i detta sammanhang icke utnyttjat material, nämligen gränshäradsfogdarnas saköreslängder. Ätminstone vad allmogen beträffar står det dock genom Norborgs utredning fullt klart, att handeln över gränsen florerade trots förbuden. Den tidigare förhärskande uppfattningen, att gränshandeln skulle ha strypts under decennierna efter Dackefejden och att de sydsvenska gränsbygderna skulle ha utarmats, blir härigenom eftertryckligt vederlagd.

Att också Jönköpingsborna trots förbuds- och tullpolitiken vidmakthöll ett icke obetydligt handelsutbyte över Halmstad och andra danska städer förefaller sannolikt. Men Norborg är benägen att gå ett steg längre och räknar snarast med en förstärkning av handeln över Halmstad under senare hälften av 1500-talet och 1600-talets första decennium. Bevarade tulljournaler ger nämligen vid handen, att Jönköpingsbornas egen utförsel över Nylödöse, som 1546 var synnerligen betydande, kraftigt minskade under denna period. Norborg kan också visa, att denna minskning ingalunda uppvägdes av någon ökning av exporten över Söderköping, som under 1500-talet visar sig vara av oväntat ringa omfattning. För Halmstads del finns motsvarande källmaterial bevarat först 1617—18. Av detta framgår, att Jönköpingsborgarnas utförsel var av ungefär samma storleksordning som över Nylödöse 1546. Norborg håller det då för sannolikt, att Jönköpingsborgarna också under 1500-talets senare hälft bedrivit utrikeshandel över Halmstad i en omfattning, som ej alltför mycket avvikit från vad som var fallet 1617—18, och att minskningen av Lödösehandeln närmast får ses som en följd av en ökning av handeln med de halländska städerna.

Denna argumentering kan förefalla bestickande men ger också anledning till invändningar. För det första var den handelspolitiska situationen 1617 väsentligt annorlunda än under decennierna före Kalmarkriget. Knäredsfreden 1613 hade nämligen stipulerat frihandel över gränsen och några väsentligare inskränkningar i denna handelsfrihet synes fram till 1617 inte ha företagits. Förutsättningarna för åtgärder i denna riktningen var för övrigt under dessa år väsentligt förändrade i och med att Danmark behärskade den

svenska korridoren mot Västerhavet. Det synes därför vara vanskligt att lägga exportsiffrorna för Halmstad 1617—18 till grund för några slutsatser om Jönköpingsborgarnas export under decennierna före 1611 med dess ovanligt starkt prohibitiva gränshandelspolitik.

Vad beträffar Jönköpingsborgarnas sjunkande export över Nylödöse bör först beaktas, att de redovisade exportsiffrorna för 1562, som i Norborgs framställning synes tyda på en kraftig nedgång redan detta år, endast gäller för årets sista fem månader (jfr Forssell, Sveriges inre historia tab. II b), vilket helt förklarar den nästan fullständiga frånvaron av skinn- och hudexport i årets tullängder. En reell nedgång i Jönköpingsborgarnas egen utförelse över Nylödöse kan beläggas först från 1570-talets början och fram på 1590-talet har den redovisade exporten nästan helt upphört.

Jönköpingsborgarnas kraftigt minskade utförelse över Nylödöse behöver emellertid inte nödvändigtvis betyda en motsvarande inskränkning av *handelsförbindelserna med Nylödöse*, lika litet som man måste förutsätta en ökning av exporten över någon annan ort. Åtminstone en del av förklaringen till utvecklingen kan tänkas ligga i den möjligheten, att Jönköpingsborgarna från 1570-talet i ökad utsträckning avyttrade sina varor till Nylödöses eget borgerskap. Till stöd för denna uppfattning kan anföras bestämmelserna i såväl Nylödöses privilegiebrev 1572 som i Jönköpings 1575, där Jönköpingsborgarnas rätt till fri utseglning visserligen bekräftades men där de dels förbjöds att idka köpenskap i Nylödöse med främmande köpmän dels berövades den tullfrihet som de tidigare åtnjutit. Dessa inskränkningar i Jönköpingsborgarnas rättigheter bör ha inverkat menligt på deras egen, aktiva utrikeshandel.

Det är emellertid också möjligt att en del av förklaringen till den minskade exportvolymen måste sökas utifrån andra utgångspunkter. De från kronans sida proklamerade exportrestriktionerna riktade sig ingalunda enbart mot gränshandeln utan mot exporten överhuvudtaget av en rad varor, inte minst sådana som både tidigare och senare intog en framträdande plats i Jönköpings handel. En bedömning av effekten av dessa förbud skulle emellertid kräva en mycket noggrann analys av den totala exportvolymen för Nylödöse, och föra vida utöver ramen för Jönköpings historia.

Sammansättningen av den export, som Jönköpingsborgarna förmedlade, tilldrar sig ett betydande intresse. Att exporten uteslutande bestod av råvaror eller halvfabrikat är i och för sig inte överraskande, det anmärkningsvärda är den stora roll som exporten av hudar och skinn spelar. I jämförelse med dessa artiklar kommer exporten av smör och talg väsentligt i skymundan. Men i detta sammanhang måste man självfallet betrakta den i Norborgs utredning starkt framträdande betydelsen av den ström av oxar och "feta varor" som genom Jönköpingsborgarna förmedlades till den melansvenska marknaden. Alltifrån 1540-talet befrämjades detta aktivt av kungamakten genom särskilda privilegier på ett sätt som innebar ett markant avsteg från det i övrigt omhuldade landköpsförbudet.

Den strategiska betydelse, som Gustav Vasa tillmätt Jönköping, ökades ytterligare inför den hotande kraftmätningen med Danmark efter Erik XIV:s trontillträde, och staden kunde på olika sätt dra fördel av centralmaktens välvilja. Det snart utbrutna kriget innebar i gengäld stora påfrestningar, i all synnerhet genom stadens och slottets förstörelse 1567. Det danska krigets slut, Johan III:s aktiva utrikespolitik i öster och därmed förenade strävan till fredliga relationer med Danmark fick avsevärda återverkningar för Jönköping. Slottet blev inte iståndsatt och Norborg visar också, hur stadens privilegier försämrades på en rad punkter.

Det nära samband mellan stadspolitik och utrikespolitik med därav betingade försvars- och handelspolitiska åtgärder får också en mångsidig och fin belysning i Norborgs utredning om Jönköpings utveckling under decennierna omkring 1600. En markant nyorientering i statsmakternas politik gentemot staden kommer till uttryck genom hertig Karls privilegiebrev för staden 1596, vars bestämmelser är utomordentligt förmånliga. Förändringen får ses mot bakgrund av det allt spändare förhållandet till Danmark och hertigens blick för stadens strategiska betydelse.

Jönköping tilldelas en viktig roll i de intensifierade ansträngningarna att vända de södra gränsbygdernas handelspolitiska front bort från de danska städerna och framför allt byggs staden nu ut till en betydande militär stödjepunkt. Det i ruiner lagda slottet återupp-

rustas och blir väsentligt utbyggt. Befästningsarbetena ger i sin tur impulserna till en starkt stegrad industriell aktivitet i och kring staden. Av störst betydelse var det uppsving, som fabrikationen av järn och stål vid Taberg fick alltifrån åren omkring 1600. Bruksrörelsen som drevs av kronan och enskilda företagare sida vid sida gav betydande mängder järn i utbyte, som sedan i stor utsträckning bearbetades till harnesk och "rör" i vapensmedjor vid slottet och ute i staden. Den livaktiga vapenfabrikation som under senmedeltiden funnits i staden — i tänkeboken 1456—1548 omnämnes 10 verkmästare, 3 svärdslipare och 4 knivsmeder — hade som Norborg påvisar ebbat ut efter 1500-talets mitt, och det finns därför ingen direkt kontinuitet mellan den från Karl IX:s tid blomstrande vapenfabrikationen i Jönköpingstrakten och medeltidens svärd- och armborsttillverkning.

Andra resultat av den industriella aktiviteten omkring 1600 blev anläggningen av ett salpeterbruk, av kvarnar och sågverk samt ett schäferi. Genom inträngande analys av mantalslängderna kan Norborg visa, att den stegrade aktiviteten medfört en icke oväsentlig ökning av stadens befolkning.

Också i andra avseenden har tiden omkring 1600 haft en nyorienterande betydelse för Jönköping. Norborg visar, hur kronans direkta inflytande och kontroll över staden ökar, hur den segrende lutherska ortodoxien med dess hårda moralism börjar prägla lagtillämpning och straffutmätning.

Inför Kalmarkrigets utbrott 1611 var Jönköpings läge lysande men farligt. Vådorna uteblev inte. Sommaren 1612 lades staden åter i aska, en händelse som kom att beteckna slutet för det s. k. Fornjönköping. Staden återuppsbyggdes nämligen inte på sin gamla plats utan flyttades ett stycke österut.

Norborgs klara och eleganta framställning ger en bred, levande och väldokumenterad bild av Jönköpings utveckling, där alla krafters samspel strålar samman till en välavvägd helhet. Detta resultat har i första hand uppnåtts genom författarens målmedvetna ambition att se stadens utveckling i ett rikshistoriskt perspektiv. Undersökningen har avsatt en rad resultat av betydelse långt utöver det lokala pla-

net. Norborg har härmed visat på de möjligheter som finns förborgade i lokalt och regionalt inriktade undersökningar, när det gäller att sätta problem och sammanhang av rikshistorisk räckvidd under intensiv och förnyad belysning.

Lars-Olof Larsson

FARTEIN VALEN-SENSTAD: *Norske lantbruksredskaper. 1800—1850-årene.* Engl. summary. De Sandvigske samlingers skrifter 4. Lillehammer 1964. 364 s., ill.

På en tio timmars arbetsdag hann en manlig tröskare slå ca 22000 slag, vilket i utbyte gav en tunna säd. Dessa siffror kan belysa den funktionella aspekt, under vilken Valen-Senstads studie över norskt jordbruk är skriven. Författaren, chef för Maihaugen i Lillehammer, har velat belysa arbetskapacitet, redskapsinnehav och -värde men framför allt samspelet mellan olika faktorer inom jordbruket, de strukturförskjutningar som uppkommit genom ändrad redskapskultur. För den skull har han också intresserat sig för den historiska utvecklingen, bl. a. enskildas insatser och den samtida idédebatten. Huvudtesen är, att bygdekultur och redskapskultur delvis går hand i hand: nya redskap innebär produktionsökning, som medför en ökad urbaniseringsprocess. Oanade följdföreteelser och sammanhang belyses och tolkas. Resultatet torde i mycket ha betydelse också för vårt land, där vi ju tyvärr saknar en liknande bred framställning, även om Gustaf Utterströms avhandling om jordbrukets arbetare och Albert Eskeröds avsnitt i "Bonden i svensk historia" berör hithörande ting.

Författarens utgångspunkt har varit boupp-teckningar. För femton bygder har ett stort antal dylika penetrerats från perioderna 1800—1810 och 1850—1860, många också från vissa andra årtal. Strävan har varit att undersöka "normalgårdar". Urvalet av dem har givetvis blivit subjektivt, men författaren har strävat efter att göra sitt urval med andra uppgifter som stöd. De källor, han då använt, är främst en rad otryckta topografiska samtidsskildringar av olika resenärer och ämbetsmän. Tyvärr ligger ingen av de behandlade

bygderna norr om Trøndelagen, varför de speciella problem, som gör sig gällande i ett arktiskt jordbruk, ej belyses.

Redskapskultur och arbetsförhållanden ses som de primära faktorer, vilka jämte den geografiska miljön påverkar samhällsliv och ekonomi. Författaren kan övertygande visa, att den "stillastående teori", som hittills härskat i Norge — att omställningsprocessen hos bönderna satte in först omkring 1850, långt senare än hos ämbetsmännen — är felaktig. Bondejordbruket var ej särskilt konservativt utan förändrades kontinuerligt under den tid undersökningen omfattar, om än olika snabbt i skilda trakter. Att sekelmitten framstår som ett trappsteg är en följd av en rad samverkande faktorer, förberedda av en utsträckt historisk process. Ett mått på framstegen är utsäde och avkastning per landsbygdsbo, och denna ökar stadigt under perioden, främst en följd av att arbetskapaciteten blivit större genom förbättrade redskap. Intressant är att finna, att det ekonomiska utbytet av ämbetsmäns och stadsbors jordbruk inte låg genomsnittligt högre än böndernas. Dock fanns bland dessa högre klasser på sina håll en *reformmiljö* av stor betydelse, främst då det gällde införandet av nya redskap — annars låg förändringarna i tiden.

Bland redskapen knyts intresset främst till plog, årdet, harv, tröskmaskin samt hjuldonen, även om flera andra kategorier behandlas.

Av det undersökta materialet framgår, att årdret, såsom lämpligare och lättare än de nyttjade plogtyperna på steniga små jordlappar, var på frammarsch i det inre av landet under 1800-talets första hälft, varigenom det delvis kom att spärra harvens inträngande. Till och med i en så dominerande plogbygd som Gudbrandsdalen kom årdret att användas som suppleringsredskap vid potatisodling. Att spadbruk, i kombination med riklig gödsling, i vissa fall nästan kunde ta upp kampen med plogen visas med ett exempel från Jæren, där de dåliga träplogarna visserligen per tidsenhet plöjde 4—5 gånger större yta än vad man hann spada men måste åtföljas av 3—4 man, som rensade sten, krossade kokor, plockade ogräsrötter samt brukade spade där plogen ej orkat.

Kort vår samt arbetskrävande redskap ses som en mäktigt kulturdanande faktor i det norska lantbruket. Själva samfundsgrundlaget med

t.ex. sådana företeelser som tegblandning och förekomsten av binärningar präglade redskapsutvecklingen. Områden närmast städerna uppvisar hög innovation. Husmansklassens tillväxt medförde förändrade sociala och ekonomiska förhållanden, vilket tog sig uttryck i välstånd bland de besuttna samt byggehantverkets uppkomst. Dessa hantverkare samarbetade ofta med reformvännerna ur de högre stånden, och utländska idéer vann insteg. Ett exempel på detta är såningsmaskinen från Lom, uppkommen i en avlägsen bygd redan på 1810-talet, där den var helt funktionellt anpassad. Den kom "til å ligge i skjæringspunktet mellom ytre impuls og indre mottagelighet. Den var blitt akseptert av bondesamfunnet og den passet fullstendig inn i helhetsmønsteret".

I huvudsak gick den tekniska utvecklingen emellertid sakta, motverkad bl. a. av god tillgång på arbetskraft. När de arbetsbesparande redskapen till slut vunnit fotfäste, kom de att stå i konkurrensförhållande till daglönarnas intressen och medverkade till att dessas antal sjönk inom jordbruket för att i stället tas i anspråk inom t. ex. fisket. Särskilt gäller detta förhållande tröskmaskinen, som kom att stå i centrum för debatten.

Det behandlade halvsekleet innebar ett stort genombrott för hjulredskapen, och analysen av detta fenomen kan belysa författarens sätt att resonera. Ökningen hade samband med vägutbyggandet och den allmänna tillväxten inom samfunds- och näringsliv, t. ex. järnverkens transportbehov. Detta återverkade i sin tur på lantbruket såtillvida, att det nu lönade sig att odla potatis för avsalu; att klövja potatis var inte genomförbart i högre grad på grund av dess tyngd. Genom hjuldonen ökade hästens arbetskapacitet 3—4 gånger. De nya fordonen hade också samband med den nya hantverksmiljön — hjulmakarna — och påverkade uthusbeståndet i form av körbroar, vagnsskjul m.m. Den transporttekniska innovationen innebar även en ny syn på arbetsekonomien: man var villig att ta större ekonomiska utlägg för att uppnå arbetsmässiga fördelar. — Meddönen kom dock under hela århundradet att förbli de viktigaste transportmedlen även sommartid. En storgård kunde ha upp mot 40 slädar för olika ändamål.

I ett principiellt viktigt kapitel analyseras hämningsfaktorer, främst gällande förhållan-

dena på Vest- och Sörlandet, som låg bortåt 50 år efter de mera avancerade Östlandet och Tröndelagen. Den viktigaste hämningsfaktorn ser författaren i tegblandningen, vilken dock var ett framsteg, då den på många håll under 1600- och 1700-talen infördes i stället för sambruk. Tegblandningen låste gårds- och bygdesamfund i gamla fåror och medförde ett drifttvång, som bröts först med 1857 års skiftesförordning. De många arrendatorerna på Vestlandet hade också efter 1800 börjat få lagligt tillstånd att köpa in sina gårdar. Kustlandets jordbruk kännetecknades av bristande information, svag ekonomi, dålig impulsström och säregna sociala förhållanden. Arbetet i lagården var ringaktat och detta medförde stagnation i husdjurskötseln. Födorådssystemet bidrog att uppehålla gamla driftsformer genom att det i kontrakten stadgades, att födorådsfolket skulle ha ett visst antal djur, som skulle födas liksom brukarens egna. Detta medförde, att en reduktion av djurbeståndet för att komma ifrån systemet med svältfödning drabbade brukaren, medan födorådstagaren tog vinsten. Gamla sociala mönster styrkte alltså traditionen både i praktiskt arbetsliv och på ett sociopsykologiskt plan.

Bland de viktigaste faktorerna för framsteg var den ökande järnframställningen. Tidigare hade järnet till stor del kommit från Sverige, men på 1700-talet började en inhemsk produktion i större skala. Den verkade som en impuls-källa — många bruksägare hade patriotiska skäl för sin verksamhet som föregångare — och medförde en ny teknisk och hantverksmässig standard. Självförsörjningen på redskapsområdet sjönk, eftersom det var svårare att smida än att snickra. Den specialiserade bygdehantverkaren vann terräng. Dock fick bönderna via hantverkarna impuls att skaffa nya verktyg för slöjd, smide och stenarbete. Reformvänner och hantverkare hade, som nämnts, ofta personlig kontakt, och impulser kom också genom resor. Det var således i första hand de urbant påverkade lokala föregångsmännen i allmogemiljön, som införde nyheterna, centraldirigering betydde mindre. Omkring sekelmitten bröt så de industriellt framställda redskapen igenom på allvar. För att höja redskapsproduktionen satte man t. o. m. ibland in fångar i tillverkningen.

Det långtidsperspektiv, författaren nyttjat,

är av högsta vikt. Därigenom träder nya drag fram och visas ett tillväxtfenomen, kännetecknat av stora regionala tidsskillnader. Den ofta onyanserade bild, som samtidsliteraturen ger, visar sig i mycket vara felaktig, och som lika osäker framstår den muntliga traditionen beträffande jordbrukets tillstånd. Bouppteckningarnas tendens — författaren aktar sig klokt nog för att tala om deras vittnesbörd — framstår som den säkraste källan.

I den mångfacetterade teckningen av lantbruket har författaren åstadkommit ett grundläggande verk för lång tid framöver, även om framtida forskning torde komma att nyansera bilden ytterligare. De områden, där nya rön säkert kommer att dra fram faktorer av betydelse, är, efter vad anmälaren kan förstå, konstgödningen och dikningen, ett par sektorer, som faller utanför arbetets ram. Ätminstone mot slutet av perioden måste dessa fenomen ha börjat spela en roll för helheten.

Boken är rikt illustrerad, även om en icke norsk läsare skulle ha önskat ett rikligare kartmaterial. Ett sakregister förhöjer värdet.

Göran Rosander

MAJ NODERMANN: *En jämtländsk kyrkomålarfamilj*. Heimbygdas skriftserie: Heimbygdsböckerna nr 6. Östersund 1964. 195 s., ill.

Ett tämligen enastående fynd av brev, skisser, förslagor m.m. är utgångspunkten för Maj Nodermanns skildring av kyrkomålarläkten Sundin i Orrviken, beläget i Sunne i Jämtland. Med detta material och kyrkoräkenskaperna som bas har förf. sökt identifiera och kartlägga de sundinska arbetena i Jämtlands och Västernorrlands län. Målarnas utbildning, yrkesmässiga och personliga kontakter liksom deras ekonomiska förhållanden — i vid bemärkelse — har tilldragit sig ett välmotiverat intresse. Den utomordentligt prydliga och välredigerade boken, skriven i ledig och stundom personligt engagerad stil är utan tvivel en värdefull tillgång för den jämtländska kulturhistorien.

Principiella slutsatser drar förf. inte av sitt material, likaså avstår hon från jämförelser.

Den rediga och målmedvetna framställningen borgan emellertid för att detta kommer i annat sammanhang som också utlovas i inledningen. Om den föreliggande boken ur etnologisk synpunkt främst är att betrakta som ett tungt välgående materialinlägg betyder detta inte att mönstret helt skulle ha fördoigts. Klart framträder det inbördes lärar-elev förhållande, vari åtskilliga av de i Jämtlands län verksamma kyrkomålarerna för längre eller kortare tid hade stått till varandra. Det synes också framgå, att det var angeläget att få sin utbildning i Stockholm, helst för att, som Pehr och Göran Sundin, få sitt mästarbrev. Förf. antyder även att det fanns sociala skillnader mellan de verkamma kyrkomålarerna, ett tema som man gärna vill se mer belyst och analyserat. Mindre på grund av målarnas bristande fantasi — eller rättare sagt begränsade tillgång på förlagor — än på beställarnas krav kom kyrkomålningarna ofta att göras likartade eller identiska. Detta förhållande får förf. redan sägas ha dokumenterat väl genom primärkällorna och utgör en parallellföreteelse till det fixerade bonadsmåleriet. När förf. — s. 23 f. — vid ett tillfälle laborerar med en gemensam, okänd förlaga för Eric Nordlander i Näs 1769, Anders Berglin i Alsen 1770 samt Pehr Sundin i Graninge 1800 och i Norderö är detta väl inte särskilt allvarligt menat.

Åtskilligt annat av intresse kunde omnämnas här, men det må bli författarens egen sak att senare poängtera. En detalj skall dock till sist beröras. Manne Hofrén har tidigt antagit att den jämtländska folkkonsten utövat ett visst inflytande på den ångermanländska "Övre Ädalsskolan", vars mest bekante företrädare var Zachris Persson. Ett brev från denne till Georg (Göran) Sundin år 1827 visar, att det förekommit ett visst om än svårbestämbart utbyte mellan dem. Jag känner mig emellertid inte överbevisad om att Pehrsson skulle ha lånat intryck från Sundin. Obestridligt är att rosenrankan på nummertavlan i Stuguns kyrka 1819 har påfallande likheter med Zachris Pehrssons. Det är också intressant att en ritning till denna har påträffats i de sundinska papperna. Men säger verkligen Pehrssons post scriptum något om från vilken av herrarna den där omtalade ritningen emanerade: "Påminner om ritningen till nummertavlan"?

Sven B. Ek

ANNA BIRGITTA ROOTH: *Loki in Scandinavian mythology*. Skrifter utg. av Kungl. Hum. vetenskapssamfundet i Lund 61. XV+266 s. Lund 1961. Pris kr. 30:—

Redan de starka motsägelser som föreligger i religionshistorikers och filologers tidigare tolkningar av Lokegestalten i nordisk mytologi motiverar ett försök att angripa problemet på nytt sätt och med annan metod. Det är också vad Anna Birgitta Rooth har gjort. Hennes bok har kallats förarglig. Allt nytt blir lätt förargelseväckande, men det är ju också förargligt, att tidigare förslag om vem Loke var resulterat i så skilda bud som att han skulle varit en stamfaderheros, en eld-ande eller en dödsdemon eller att berättelserna om honom måste tolkas i anslutning till årstidsriter.

Det folkliga berättandet knyter med förkärlek historier till en viss huvudperson, det må vara Eulenspiegel, Bellman eller Tegnér. Kring en sådan samlas lätt ett vandrande berättarstoff, känt i många fall också från utlandet. Docent Rooth har i sin bok om Loke dragit fram detta som jämförelse för att säga, att det förhåller sig på samma sätt med de många berättelser som i den fornnordiska litteraturen knutits till Loke. Det har varit fåfång möda, menar hon, när forskare ur allt detta brokiga och motsägende material försökt få fram något enhetligt. Bilden måste istället med nödvändighet bli förvirrande och mångtydig. De som berättade eller lyssnade hade ingen anledning att göra inbördes jämförelser mellan berättelserna. Som dikt levde traditionen vidare utan sammanhang med religion eller världsåskådning. Händelsevis gjorda uppteckningar kan ge en annan kronologi än den verkliga. Den som är förtrogen med den muntliga traditionens seghet vet, att den enskilda berättelsen kan trotsa både sekler och årtusenden och möjliggöra jämförelser mellan forntid och nutid.

Efter en kort kritisk historik över den föregående forskningen behandlar förf. i olika kapitel de enskilda Lokemyterna. Hon finner i dessa en rikedom av utomskandinaviskt material, hämtat ur folksagor, skämthistorier, hjältediktning, kvasihistorisk litteratur, bibeln och antik tradition. I enskilda punkter har ett sådant påvisande gjorts förr, men det har ej

skett i samma totala omfattning och med de konsekvenser som i föreliggande arbete. Särskilt har förf. fäst uppmärksamheten på den medeltida lärda traditionens betydelse, t. ex. Isidors av Sevilla kommentar till Genesis såsom källa för framställningen av Loke som odjurens fader.

I andra berättelser framstår Loke som den mycket listige. Så i Asgårdsmyten, där Freja av gudarna oförsiktigt utlovats som byggnadslön. Men detta är en s. k. byggmästaresägen av samma slag som Finnsägna hos oss och den har som docent Rooth framhåller förekommit ända bort i Asien. Den har alltså ingenting att säga om Lokes ursprungliga nordiska gestalt. Framför allt visar Loke sin slughet, när det gäller att anskaffa eller återställa något till gudarna: Frejas smycke, Tors hammare. Men den senare historien, där Loke assisterar Tor, hör till de typiska internationella skämtsagorna om dumma jättar.

Ur det blandade berättarstoffet kring Loke gallrar förf. på detta sätt bort undan för undan sådant som är gemensam europeisk tradition och får kvar en rest som kan vara nordisk och därigenom utgöra ett säkrare underlag för en tolkning. Hit hör Baldersmytens berättelse om hur gudarna fångar den till en lax förvandlade Loke med hjälp av ett nät, om vars bindande denne indirekt själv gett anvisning. Loke framstår alltså här som uppfinnaren av fisknätet, ett av de viktigaste redskapen i en primitiv kultur. Loke agerar även i flera andra myter som handlar om fångst och infångande. Här är något, menar förf. som måste vara ursprungligt. Vad är då förklaringen till att Loke fått just denna roll?

Nu har Loke harvat, säger man i Småland, när värmedallringen över åkrarna ger sig till känna på våren. För en äldre generation smålänningar och blekingar är "lockanät" välbe-

kant som benämning på spindelväv. "Locke" betyder alltså spindel. Men är ordet också det samma som Loke? Språkmännen har tvekat, men docent Rooth har framdragit ett tidigare förbisett bevis för den faktiska identifieringen Loke=Locke. I den senmedeltida Torsvisan, som handlar om hammarhämtningen hos jätten Trym, kallas Tors tjänare för Locke. Slutsatsen blir att fångstmyterna om Loke, vilka förf. tolkat som de ursprungligaste, från början skulle varit *myter om en spindel*.

Det är Anna Birgitta Rooths ingående studium av de nordamerikanska indianernas mytologi som gett henne impulser och stöd för den djärva tolkningen av Lokes ursprung. Hos olika indianstammar har t. ex. korpen, minken eller spindeln samlat ikring sig en mängd berättelser från skämthistorier till skapelsemyter. Spindeln var den första varelsen på jorden säges det, eftersom den till skillnad från andra djur kan gå både i luften och på vattnet. Spindeln har också medverkat vid världens skapelse. Den spände då sitt nät över vattnet och detta nät blev fundamentet för jorden. Det är spindelns förmåga att spinna nät som observerats och den har förknippats med uppfinningar av fångstnät för jakt och fiske. Här ligger förklaringen till att spindeln blivit en så viktig mytologisk figur på skilda håll i världen. Själva har vi kvar aversionen mot att döda en spindel.

Anna Birgitta Rooth har vid sin undersökning haft en god tillgång i sin vidsträckt kännedom om folkdiktningens sätt att leva och växa. Den fornnordiska diktningen har satts i sammanhang med inhemska folkliga talesätt och med de primitiva folkens sentida myter. Globala perspektiv hör inte bara till dagens situation utan behövs också för tolkningen av forntiden.

Sigfrid Svensson

KORTA BOKNOTISER

LOTTLISA BEHLING: *Die Pflanzenwelt der mittelalterlichen Katedralen*. Köln 1964. 229 s., ill. + 160 pl.

DENS. *Die Pflanze in der mittelalterlichen Tafelmalerei*. Weimar 1957. 221 s., ill, 130 pl.

Ett halft årtusendes växtåtergivning i domerna företrädesvis i Frankrike och Tyskland är bokens program. Ett specialstudium med groddmöjligheter och växtkraft är här genomfört utifrån en kombination av formhistorisk och botanisk lärdom. Resultaten äro påfallande. Konsthistoriens ledande statyer återser man i grodperspektivet från de örter som de trampa. Bambergssryttarens konsol visar ett akantusblad som med övertygande smak omformats till en fryntlig ansiktsmask. De romanska domerna ge sin art- och formriktighet, vuxen ur djupa perspektiv av antikt akantusarv. Den naturalistiska floran kring skulpturerna på Frankrikes gotiska katedraler blottar ej endast en artrik botanisk naturalism utan också en följsam symbolisk innebörd av ackompanjemang kring figurkonsten. Bebådelsens lilja växer under läsarens ögon i växtsymbolikens tecken ut till en helt rikt blommande medeltida trädgård av idel Mariasymboliskt uppfattade örter. De återfinnas alla både i tidens botaniska skrifter och i dess hymndiktning. En kongruens av vittgående värde för tidevarvets kännedom.

Både Gotland och Sverige ligger helt utanför. Men ändå igenkänner man i vårt senmedeltida måleri med stor detaljöverensstämmelse många motiv: växtrankorna i Jesse rot med deras prunkande blomkalkar, hemvist för profeter eller änglabarn med passionsredskapen; ornamentala bårder med en bladslinga i spiral kring en avkvistad stav. Våra rödmålade träkåsors lövkronor påminner man sig i perspektivet från Schongauerkretsens bladbeklädda gotiska krabbor.

Till den omfattande texten sluter sig ett påfallande fylligt och upplysande registerparti, vars litteraturlistor även uppvisa författarinns — Münchenuniversitetets konsthistorieprofessors — tidigare arbeten inom ämneskretsen.

Det kan vara motiverat att i samband med den nyutkomna boken också påminna om författarinns tidigare arbete med dess klart angivna dubbelstudium av botanik och konsthistoria med tillhörande blomstersymbolik. Hur starkt begränsat området för undersökningen än är — här till senmedeltidens tyska och nederländska stafflitavlor — så väljer dock örtfloran fram översvallande i sin

artriktighet och fångslande genom den konstnärens betagenhet som det intima detaljstudiet omvittnar. Redan som kunskapsmagasin är boken beaktansvärd. Ickebotanikern blir erinrad om utbytets mångsidighet, varom ett par lösryckta boknotiser här kunna vittna.

Den oavbrutna traditionen av botanisk litteratur alltifrån antiken fortsätter med senmedeltida skrifter sådana som Walahfrid Strabos lärodikt från karolingisk tid, Hildegard von Bingens *Physica*, *Lib. I de plantis*, Albertus Magnus, *De vegetabilibus*, de italienska Carrara- och Rinio-Herbarierna från tiden omkr. 1400 med handtecknade bilder, eller den originella tyrolermunken Vitus Auslassers *Herbarius* 1479.

Medeltidsmålarnas bidrag till växtkännedomen är av en egen och djupare art, som förvånar genom rikedomen av både botaniskt och symboliskt vetande i åskådlig tillämpning. Litteraturen inom flera vetenskaper har tagit vara på sådant ikonografiskt material, naturvetenskap, folklivsforskning, folkbotanik, klassisk filologi. Ett par rubriker, äldre och nyare, ur mängden exemplifiera: A. von Perger, *Deutsche Pflanzensagen*, 1864; Otto Pächt, *Early Italian nature studies and the early calendar landscape*, 1950; Rolf Fritz, *Aquilegia (die symbolische Bedeutung der Akelei)* 1952; Paula Horn-Prickartz, *Die Entwicklung der Blumenmalerei bis zur Entstehung des Blumenstillebens*, 1947.

S. W.-n.

GÖSTA EHRLBERG: *Kring en gammal garvaregård*. Föreningen för Fornminnes- och Hembygdsvård i Sydöstra Skåne. Småskrifter 9. Malmö 1963. 51 s., ill. Pris kr. 3: 50.

I Skåne och långt utanför landskapets gränser förknippas Gösta Ehrnbergs namn med läder- och plastindustri liksom med Hafreborgs museum. Hans minnen från den gamla garvaregården vid Skansgatan i Simrishamn omspannar bara tiden 1895—1908 och har förstäligt nog inte resulterat i en diger volym — den lilla broschyren bör emellertid vara nog för att bereda honom också en plats bland de kulturhistoriska memoarförfattarna. Den är en klar och koncentrerad framställning som underlättar framtidens excerperingsarbete utan att förtaga läsaren en känsla av engagement. Illustreringen är både riklig och förvånansvärt adekvat. Ehrnberg ger snabbbilder från garveriet med dess arbetare och det tunga hushållsarbetet i vardag och fest. Han

berättar om barns och vuxnas nöjen, och låter oss få hastiga inblickar i de tankar om de unga och garveriets framtid, vilka ofta måste sysselsatt de äldre. Mycket mer vore väl att säga om borgerligt liv i Simrishamn anno dazumal som författaren också antyder. Liksom den gamla garvaregården var den moderna storindustrins embryo kanske denna skrift kan vara det för en större sammanfattning?

S. B. E.

FRIEDRICH HEINZ SCHMIDT: *Forschungen zur Volkskunde im deutschen Südwesen*. Veröffentlichung des staatl. Amtes für Denkmalpflege, Stuttgart, Reihe C: Bd 2. Stuttgart 1963, 170 s., ill.

Boken är en till den tyske folklivsforskaren F. H. Schmidts 60-årsdag gjord utgåva dels av ett antal av hans tidigare i olika tidskrifter spridda uppsatser, dels av några förut icke publicerade föredrag. Flertalet av uppsatserna behandlar folkliga sedvänjor från 1600-talets arkivmaterial fram till förändringsproblemen i samband med östflyktingarnas miljöbyte. I det senare fallet har det visat sig, att mötet mellan olika lokala sedvänjor gett den folkliga seden ökad aktualitet och stimulans. I en undersökning av ett lokalt bruk med höstliga årseldar exemplifierar förf. hur en sed kan överföras genom ett privat initiativ och snabbt bli till fast tradition och få anseende av hög ålder. Överhetens vanmakt inför den folkliga festseden belyses i en annan undersökning. I en uppsats om jultolften framträder starkt den nordiska-västeuropeiska enhetligheten, bondepraktikans likriktande inverkan nämnes dock ej i sammanhanget.

Aktuellt intresse har föredragen om folklivsforskningen i skolundervisningen. Ämnet avses icke bli ett nytt skolämne men väl att utgöra en undervisningsprincip. För att förverkliga en sådan är det dock nödvändigt, att folklivsforskningen ges en fastare ställning i lärarygskolornas undervisningsplaner. Förhållandet varierar i de olika tyska delstaterna. Sälunda existerar ämnet i Würtemberg endast som ett tillvalsämne bland ett dussin andra. För att även få en nominell anknytning till folkskolans undervisning — vilket skulle stimulera intresset — har förf. föreslagit att ämnet skall kallas "hembygds- och folklivskunskap" och att dess samhällsvetenskapliga karaktär borde särskilt framhållas. I ett senare föredrag (1960) kan han också meddela, att i Bayern ingår "Heimat- und Volkskunde" i de pedagogiska högskolornas undervisning.

Liknande synpunkter har sedan årtionden framförts till de svenska myndigheterna (se t. ex. Råg 1941, s. 75 f.)

S.S.

SVEN B. EK: *Tre svartkonstböcker*. Eslövs museums skriftserie 2. Eslöv 1964. 37 s., ill. Pris kr 1:—

Det har varit med de s. k. svartkonstböckerna som med bondepraktikan, de har mer existerat i folkfantasi än i verkligheten. Skriv- och läskunnigheten var begränsad och de folkliga sjukdomsbotarna, "de kloka", fick sitt vetande främst genom arv och muntlig tradition. Att Eslövs museum efter en "klok gubbe" i samhället, av befolkningen kallad professor, erhållit tre handskrifter, som alla göra skäl för namnet svartkonstbok, är ett sällsynt och högst värdefullt förvärv.

Docent Sven B. Ek har i sin kommentar berört flera viktiga folkmedicinska forskningsproblem. Han framhåller att skillnaden mellan vad som i den folkliga läkekonsten är magiskt eller rationellt är en fråga om tid, miljö och person, och han menar att för de uppenbara irrationella åtgärderna säkert icke försummats praktiska sådana. Det är ju också vad vi känner från primitiva folk och en liknande ambivalens existerar väl för övrigt mitt ibland oss. Det är fel att tro att folktron till och med när den blivit folkdikt och underhållning skulle vara utdöd. Men det är givetvis som Ek framhåller av vikt att kunna skilja mellan kuriosa och levande folktro. — Den bild som lämnas av Eslöv-häftenas högst blandade upphov torde vara typisk. Ek påvisar en viss dansk samhörighet men framhåller också det sena inslag som kan ha kommit genom de tryckta svartkonstböcker som började spridas från och med 1700-talets slut. Den muntliga traditionens betydelse framgår samtidigt av de lokala variationer han påvisar, t. ex. ifråga om den gamla läsningen mot blodflöde.

S.S.

THORE BROGÅRDH: *Folkliv i ord och bild*. Förf:s förlag. Hallaryd 1962, 148 s., ill. Pris kr 12: 50

En bok med topografiska uppgifter och historiska notiser från ett antal sydsmländska och nordskånska samhällen. Av särskilt värde är det stora antal fotografier från seklets början som förf. sammanställt med dagens motsvarande gatubilder och som han utförligt och sakkunnigt kommenterat. Brogårdhs bok ger anledning erinra innehavare av äldre fotografier och vykort av torg- och gatubilder från stads- och stationssamhällen att de gör hembygdsforskningen en god tjänst genom att se till att detta material blir bevarat för framtiden försett med möjligast många data.

S.S.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar</i> av Brita Egardt	40:—	<i>Fångstgroppar och stalotomter</i> av Ernst Manker	100:—
<i>Väderkvarnar och vattenmøllor</i> av Sven B. Ek	45:—	<i>Lapparnas heliga ställen</i> av Ernst Manker	100:—
<i>Scots in Sweden</i> av Jonas Berg och Bo Lagercrantz	7:—	<i>Modedräkter 1600—1900</i> av Gunnel Hazelius-Berg	7:—
<i>Tapeter</i> av Ingemar Tunander ..	9:—	<i>Leksaker och spel</i> av Arne Biörnstad	6:—
<i>Nordsvenska studier och essayer</i> av Manne Hofrén	30:—	<i>Svenska byar, I—II</i> , av Sigurd Erixon	60:—
<i>Bastu och torkhus i Nordeuropa</i> av Ilmar Talve	48:—	<i>Smycken i svensk ägo</i>	24:—
<i>Studier i svenskt repslageri</i> av Allan Nilson	40:—	<i>Staffordshirefigurer</i> av Rut Liedgren	10:—
<i>Broderier</i> av Anna-Maja Nylén ..	5:—	<i>Leva i bruksamhälle</i> av Björn Hallerdt	12:—
<i>Svensk Jugend</i> av Elisabet Stavenow-Hidemark	17: 50	<i>Så bodde vi. Arbetarbstaden som typ- och tidsföreteelse</i> av Rut Liedgren ..	15:—, inb. 18: 50
<i>Spelkort</i> av John Bernström ..	7:—	<i>Parkettläggarna</i> av Arvid Lundström	10:—
<i>Brukherrgårdar i Gästrikland</i> av Hans Beskow	45:—	<i>Ur och urverk</i> av Sten Lundwall	18:—
<i>Papers on Folk-Medicine</i> , utg. av Carl-Herman Tillhagen ..	15:—	<i>Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie</i> av Gunnel Hazelius-Berg	12: 50
<i>Flaskor och glas</i> av Elisa Steenberg	9:—	<i>Generationsväxlingen inom romantikens klassicism</i> av Sten Lundwall	40:—
<i>Löfholmens Theatersällskap 1828—1830</i> av Arvid Bäckström	15:—, inb. 20:—	<i>Livgardisten han kommer till Gud. Studier i den militära folkdiktningen</i> av Mats Rehnberg	7:—
<i>Dalmålningarna och deras förlagor</i> av Svante Svärdström ..	18:—	<i>Kistor</i> av Gösta von Schoultz ..	4:—
<i>Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94</i> av Anders Fahlbeck ..	35:—	<i>Organisterna i Västerås stift</i> av Josef Sjögren	40:—
<i>Gångstigslandet</i> av Sigurd Dahlbäck	20:—	<i>Folkdräkter</i> av Anna-Maja Nylén	12:—
<i>Linvävarämbetet i Malmö och det skånska linneväveriet</i> av Ernst Fischer	36:—	<i>Folkligt dräktskick i Vingåker och Österåker</i> av Anna-Maja Nylén	16:—
<i>Lappmarksgravar</i> av Ernst Manker	35:—	<i>Swedish Folk Art</i>	5:—

Nya böcker från Nordiska museet

Ernst och Mimmi

av *Per Wästberg*. Pris 38:—

"Läsaren förs in i en förlorad värld, en för länge sedan försvunnen trygghet. Det blir en förälskad rundvandring i borgarhem och bondgårdar — årstiderna står över Skåneslätten, när breven förflyttar läsaren till Malmö anas de sociala orättvisorna, men allt är koncentrerat till dessa två unga."

Jan Olof Olsson i Dagens Nyheter

"Inga detaljer är för små för att inte Wästberg skall fascineras av dem, ty vad är våra liv om inte en oändlig rad av bekymmer och glädjeämnen — för mat och dryck, resor, skulder, våningar, deltagande i penninglotterier, tvättande och syltande, barn och utbildning? Där om handlar Per Wästbergs "Ernst och Mimmi", och det är därför Nordiska museet ger ut den."

Bo Grandien i Svenska Dagbladet

Strängnäsminnen

av *Amelie Rundberg*. Svenskt liv och arbete n:r 29. Pris 16:—

"Amelie Rundbergs Strängnäsminnen har blivit ett fängslande komplement till den officiella framställningen, en liten bok till glädje för alla Strängnäsbor och många utanför stadens gränser."

Sven Jansson i Dagens Nyheter

"... Det finns så mycket av miljöskildringar och ett nästan lyriskt lovprisande av småstadsidyllen, att vem som helst kan ha nöje av boken."

Sundsvalls Tidning

Säljes i bokbandeln eller direkt från Nordiska museet